

Богољуб ПЕТКОВИЋ

ПРИЛОГ ПИТАЊУ ТУРСКЕ ВЛАСТИ НАД ЦРНОМ ГОРОМ У XVII ВЕКУ

Познато је да је Руварац међу три питања која је огласио као легенду у нашој историографији ставио и традицију о независности Црне Горе у доба турске владавине нашим земљама, традицију која је говорила да Турци нису никад покорили Црну Гору, традицију коју су романтичари оберучке прихватили сматрајући је као нешто сасвим разумљиво. Познато је исто тако и какву је реакцију изазвао такав став, нарочито међу црногорским историчарима који су се сви одреда, почев од старих — влавлдика, па до модерних — марксиста, чврсто држали линије коју су означили још старији историчари-романтичари. Захваљујући тако оштрим непомирљивим становиштима — најбољој методи за рашчишћавање спорних питања — може се већ данас рећи само на основу објављених радова са потпуном сигурношћу да традиција о независном положају Црне Горе према Турској има свој дубоки историски корен, да велике повластице које је она уживала и које се граниче са слободом претстављају континуирано стање, а поједини временски интервали када је Црна Гора признавала турску власт претстављају дисконтинуитет и ненормално стање. Овако се може закључити и не узимајући у обзир ништа друго но само оне податке које даје највећи противник романтичара у овом питању после Ил. Руварца, Јован Н. Томић, и посматрајући углавном формалну страну тих података. Непосредно потчињена султану, имајући свог сопственог војводу, судске повластице (осим у споровима које сами нису могли да реше), право да не помажу Турској у рату нигде ван Црне Горе, чак ни против Брђана, живо потсећају на оне захтеве које су србијански депутати изнели у Цариграду тек почетком 19 века.¹ Још једна област, део Црне Горе, која је улазила у састав средњовековне српске државе, Паштровићи, уживала је велике аутономне повластице, али под Млетачком Републиком, као њихова истурена тачка на источној обали Јадрана, као

¹ Драгомир Јанковић, Исписи из шпанских архива (Архив Српске академије наука, 8780).

њихова војна граница према Турској,² чију је претстражу чинила Црна Гора са Брдима. Интересантно је напоменути да и Вук Караџић говори о повластицама Црне Горе које су сличне повластицама које су уживале Влашка и Молдавија.³ Зар се мишљење Вука Караџића не поклапа са оним закључцима који се добијају из Томићевих радова? Зар се на основу тога није требало са више обзира односити према традицији и ранијим историчарима? Томић то није учинио, иако је располагао материјалом који је то изричито тражио. Не објавивши материјал који му је стајао на располагању, већ узимајући понешто из њега, оставио је многа питања недовршена, а и противречна. Али је ћутао и онда када је објављивао материјал који је одлучно противречио његовим схватањима; он је побијао схватање Павла Ровинског о црногорској историји и развоју црногорског друштва, иако је објавио материјал о Климентима, који је баш потврђивао мишљење Ровинског.

О положају Црне Горе према Турској у XVI и XVII веку најбоље написана расправа после рата (јер других систематичнијих и потпунијих није било) јесте докторска дисертација Бранислава Ђурђева „Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку“,⁴ у којој су све дотада познате чињенице, допуњене извесним турским материјалом, не само добро повезане већ и дубоко анализирани, дубље но што је то урадио сам Томић, чак и у погледу оног материјала којим се он, Томић, служио. По Ђурђеву, истина о положају Црне Горе према Турској лежи негде на средини између народне традиције и критичке школе и одговара оним племенским аутономијама које је већ формулисао Стојан Новаковић у свом познатом делу „Турско царство пред Први српски устанак“. Нажалост, за XVII век у погледу новог материјала није се отишло много даље од Томића. Чињенице које је он донео чине и даље полазну тачку за ово питање.

Ипак је Ђурђев у погледу основе питања односа Црне Горе према Турској одлучни присталица критичке школе. По Ђурђеву, не ради се о томе да ли је Црна Гора била потчињена Турској, да ли је постојала турска власт у Црној Гори, већ о томе каква је била та власт. Ђурђев, уколико и отступа од Томића, усмерава стога сав свој истраживачки напор у циљу потврђивања Новаковићевог гледишта. Не користећи довољно Томићеве податке, као што је показао Глигор Станојевић,⁵ а још мање податке из великог Радонићевог дела „Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века“, он долази до апсурдног закључка

² Вук Ст. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1922 (СКЗ), 10—11.

³ Исто, стр. 26.

⁴ Издао „Свјетлост“ у Сарајеву 1953 год.

⁵ Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба Кандиског рата (1645—1669)*, *Историски гласник*, 1953, 1—2, стр. 12.

тврдећи да је Црна Гора уживала највећу аутономију под Турском крајем XVI и почетком XVII века, у доба када су Црногорци, као што показују архивски подаци, водили оружане борбе са Турцима.

Ђурђевљева дисертација, поменуто велико Радонићево дело, материјал из Томићеве заоставштине, који је у својим радovima почео да објављује Глигор Станојевић, указују на потребу и могућност да се, бар за XVII век, поново узме у разматрање стара тема, однос Црне Горе према Турској. Да би се ово питање боље схватило, треба најпре видети какав је био однос брдских, северноалбанских и црногорских племена према Турској у XVII веку, јер и Томић говори, иако недоследно, о независности Брђана.

I

У једном опису Албаније из 1570, у којем се говори о Скадру, Дривасту, налази се и следећи пасус: „Albanesi circonvicini, li quali abitando quelle forti montagne, non rendono ai Turchi piena obediienza.”⁶ У доба Кипарског рата био је жив рад млетачких агената на подизању устанка у северној Албанији. По Томићу, за разлику од Црне Горе која мирује, албанска племена учествују у рату на страни Сињорије.⁷

Године 1610 барски надбискуп Марин Бици у својим путовањима по Албанији и Старој Србији пише о независности горштакских племена и наглашава њихову самосталност, говорећи да сви станују на високим планинама и да се никад нису покоравали Турцима, »come ne anco i Viduanii« који се с њима граниче са источне стране. Ту спадају, по Бицију: Клименти, Груди, Хоти, Кастрати, Собриоли (Бриоли) »tutti e questi Latini«, затим Бјелопавлићи, Пипери, Братоножићи »e questi Dalmatiani«, онда Кучи, од којих је половина православне вере, а половина католичке.⁸

У једном млетачком извештају од 14 маја 1609 године говори се да се у Албанији дигло на устанак око 4—5 хиљада људи наносећи велику штету Турцима, као и свима онима који неће да им се придруже; да су се побуњеници утврдили „in Овое“, важном и јаком месту по свом географском положају, и да су се скадарски Турци обратили за помоћ сарајевском паши.⁹ Двадесет другог маја исте године јављају Млечани да их Турци моле да пређу преко њиховог земљишта на свом путу према Бару и Скадру куда су пошли да савладају Дукађине, Клименте и дру-

⁶ Старине XII, 197.

Јован Н. Томић, *Политички однос Црне Горе према Турској* 1528—1684 год., стр. 26.

⁸ Старине, XX, 136.

⁹ Заоставштина Јована Н. Томића (Архив Српске академије наука, 871/XXIX—4).

га суседна племена (пополи) „који већ четири године ратују против султана“. Осим Дукађина и Климената, у побуни против султана учествовали су и Кучи, Пипери, Братоножићи, Бјелопавлићи (Paoliggi), Хоти, Кастрати и Шкрељи, чија се сва територија назива Брдима. Према млетачким извештајима, сва су ова племена католичке вере и настањена су по тешко приступачним планинама; паша намерава да их савлада преко зиме, али Млечани мисле да му то неће поћи за руком због великих снегова који у тим планинама падају у то годишње доба.¹⁰ (Извештај од 8 јула исте године.) Петнаестог априла 1610 године јавља се да је дошло до сукоба између Брђана и турске царске војске у којем су погинула четири Турчина и шест Брђана и да су се Брђани повукли у планине „где ће их бити веома тешко савладати“. Турци су послали чауше да купе Црногорце у циљу поновног напада на Брђане; од турске војске разрушено је једно село (la villa di Platschi) „удаљено од Подгорице сат хода“ које је имало око 40 кућа; војска је покупила људе и стоку.¹¹ У извештају од 28 децембра исте године јавља се да није ништа урађено са Брђанима. Босански паша је, кажу Млечани, добио наређење од султана да опљачка села „Климената, Куча, Пипери, Statizza, Братоножића, Васојевића, Груда и Бјелопавлића, која се налазе по брдима Албаније изнад Подгорице“. Деветнаестог децембра је, према млетачким вестима, отишао паша из Бањалуке са око 20 хиљада бораца према Новом Пазару, да тамо сачека другог пашу који долази са седам санџака да би заједно ударили на Брђане.¹²

Двадесет другог јула 1611 године јављају Млечани да је дошла наредба из Цариграда босанском паши да скупи што већу војску и да је упути против села у албанским брдима, „где су били и прошле године“, са изричитим наређењем да стави под мач не само сељак већ и Турке из самога града Подгорице, јер су они у случајевима убистава и пљачкања у споразуму с околним сељацима који никога не признају за господара „па чак ни Његово Величанство.“¹³

Жив опис брдских племена дао је Болица. Набрајући поименице поједина племена, помиње и турске команданте под чијом командом она стоје. Тако за Бјелопавлиће вели да су под командом »della militia di Podgorizza«, Кучи и Братоножићи су »soto ali soldati di Medun«, Хотима је командант Цафер-чауш, Пиперима Мехмед-ага Главатовић »che e mutafaracha« итд. Мало даље Болица говори како су се ова племена одметнула и ни у

¹⁰ Исто, 8711/XXIX—5—6.

¹¹ Исто, 8711/XXIX—10.

¹² Исто, 8711/XXIX—12.

¹³ Исто, 8711/XXIX—15. (Документе наведене овде од 9—13 употребљавао је и Томић, али разбацано, непотпуно и тенденциозно).

чему се не покоравају турској власти. Овакво писање Болица показује да их је он сматрао у државноправном погледу турским поданицима, али фактички независним и одметницима, што су она постала захваљујући неприступачним планинама које почињу »al confine del ducato di Hercegovina segue per la corona fino a Scutari et Chusev Lugi. « Набрајајући та племена (православна: Ровци, Бјелопавлићи, Пипери, Братоножићи, Васојевићи; католичка: Кучи (Cuzzi Albanesi), Клименти, Рапси, Хоти, Шкрељи, Кастрати), Болица, због њихове ратоборности, нарочито истиче Клименте, од чијег разбојништва и пљачке много страдају становници Плава, и Турци, да би заштитили своје тимаре, подижу у долини Плава тврђаве које Клименти нападају и руше. У својим пљачкашким походима допиру чак до Једрена; од пљачке су се богатили. Снага Климената лежи у њиховим неприступачним планинама, њиховом јединству и војним одликама којима се диве и сам Болица.¹⁴

Године 1612 и 1613 био је поход Турака да се слома Брђани, у првом реду Клименти, али им то није пошло за руком, као што показује Томић.¹⁵

Године 1623 говори један млетачки докуменат о Бјелопавлићима као одметницима које Турци не могу натерати на послушност; они пустоше све од Босне до Пловдива, па је султан наредио да се у њиховој близини подигне утврђење и смести посада од 200 људи, али ни то није ништа помогло; има 11 села, од којих 6 католичких, а 5 православних, са укупно 2.347 кућа; ово племе може да да око 6.400 бораца.¹⁶

Из 1629 године постоји један ватикански докуменат који говори о независности брдских племена, али ће се он навести касније, јер стоји у тесној вези са Црном Гором. Из те године постоји интересантан извештај из Љешке диоцезе Бенедикта Орсинија. У том извештају он говори да се ова диоцеза дели на два дела: један који је у равници и потчињен је Турцима; други је у планини и у непријатељству са Турцима. Овај други део он, Бенедикт Орсини, посећује једанпут или двапут сваке године.

¹⁴ Старине XII.

¹⁵ Јован Н. Томић, *Политички однос...*, 60—62.

¹⁶ Глигор Станојевић, Прилози за историју Црне Горе и Боке Которске у првој половини XII века, стр. 58 (*Историски гласник* 3—4, 1956 г.).

Глигор Станојевић је променио текст образложивши то једном једином реченицом, и то оваквом: „У документу стоји Бјелопавлићи, али ја мислим да се то односи на Куче“. — Шта би говорило у прилог Станојевићевог мишљења? 1) Дугачки пљачкашки походи. Али баш исто тако говори Болица за Клименте, којих је, по Болици, мање но Бјелопавлића, те се на основу овога не би смео мењати текст; 2) број католика и православних који се доста добро подудара са Бицијем. Али су млетачке вести у овом погледу веома смушене, тако да 1609 године нема православних Куча у млетачком извештају наведеном код Томића под XXIX/6. Исто тако не зна за православне Куче ни Болица. Православни Кучи се не помињу ни 1657 г.; у извештају од 1629 г. наведе-

У том извештају назначују се парохије које су опустошили Миридити, „чисти Албанци“, непријатељи Турака. Као непокорна Турцима наводи се и диоцеза Дибри.¹⁷

Године 1638 говори Фрањо Леонарди о слободи Климената и осталих горштака. Негде у то време био је потучен паша кога је султан послао против Климената. Разбијена војска расула се по земљи пљачкајући немиллице.¹⁸

Године 1640 јавља Павле Градениго да Клименти могу дати 1.500 бораца, али са осталим Брђанима и 16.000.¹⁹

Године 1643 измирили су се Клименти са Подгорицом.²⁰

Године 1643 постављало се у Конгрегацији питање под чију ће духовну власт потпасти Пељешци. Драчки католици су тражили да Пељешци буду под њиховом администрацијом, јер увек моле Миридите да их штите од Турака.^{20а}

ном овде под напоменом 80 има у Кучима само 80 католичких кућа; 3) најјачи податак који иде у прилог Станојевићевог мишљења јесте број бораца који могу дати Кучи. То их је вероватно учинило водећим племеном у Брдима. Али 1675 год. они имају само 1000 бораца. То се може правдати разређеношћу становништва за време рата, мада је наталитет у Брдима био велики (Илико је, на пример, имао осам синова — види нап. 53). Чудно је, пак, да 1649 г. извештавају Млечани да Кучи могу дати 400 бораца, а Клименти 1500. Још је чудније да се у XVI веку каже да Миридити могу дати 12.000 бораца, тј. више но сви Брђани заједно у Боличином извештају од 1614 године. — *Старине XII*, стр. 202). — Све то показује велику проблематичност свих ових статистичких података и не допушта преиначавање докумената, особито без икаквог образложења, јер се тако још више појачава позната слабост ових наших радова — искључива оријентисаност на млетачку грађу.

¹⁷ Архив Српске академије наука, 9260/XIII—60.

»Questa diocesa che si divide in due parti cioe una soggetta a Turchi che e piana, et l'altra nemica de Turchi che montuosa...»

Vi erano anco le parrochie di S. Martino di Plaxa, della Santissima Trinita de Seglienza, di S. Madalena di Barbaciari, S. Veneranda di Reia, S. Giorgio del fico, S. Alessando de Gaibi, S. Alessio de Carpoli, S. Demetrio di Darda, S. Biagio di Solomundi, S. Salvatore et Santa Veneranda di Velia, S. Salvatore di Rebico, ma hora sono tutte destrutte per le incursioni delli popoli chiamati Miriditi, pure Albanesi, ma nemici de Turchi...»

¹⁸ Јован Н. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, стр. 128 и 103.

¹⁹ Глигор Станојевић, *Прилози за историју Црне Горе и Боке Которске...*, стр. 57—8.

²⁰ Јован Н. Радонић, нав. дело, стр. 104.

^{20а} Архив Српске академије наука, 9260/III—79.

»In quanto a monsignor Albanese egli ha eseguito puntualmente la concordia con la restitutione delle parrochie in quella nominate. E nata pero posteriormente la difficulta sopra la parrochiale della villa chiamata Pelessi nel paese o tra li comuni di Hftella (?). Monsignor Alessiense, perche Pelessi concorre in tutte l'attioni civili e secolari con li Miriditi sottoposti alla sua guriditione per vigore della concordia, pretende doverseli anco l'amministrazione nelle cose apirituali di quella parrochia e pero haveva anco mandato uno dei suoi sacerdoti alla cura di quel monastero Albanense appoggiato sopra la medesima concordia,

У извјештају Батисте Гриманија од 10 августа 1644 године говори се да Клименти, Пипери и остала албанска племена захваљујући месту почињу да уживају почетке слободе.²¹

Ове честе побуне Брђана и њихов непрекидни рат са Турцима добродошли су Млечанима у доба Кандиског рата. Католички мисионари расути по албанским брдима радили су свим силама на отвореном пристајању ових племена уз Млетачку Републику, покушавајући да организују напад на све турске поседе по главним градовима Албаније.

Септембра месеца 1645 године стигао је скадарски санџак у равницу; пустио је глас да има око 2—3 хиљаде бораца, а потом дошао само са око 500 људи у Подгорицу или Љешкопоље, тражио од Брђана и Црногораца харач за протекле две године и постављао захтев да приме његовог ђехају. Наишав на отпор ових, опљачкао је једно село у равници, али већег плена није нашао, пошто су раније биле дигнуте породице и имовина. Брђани и Црногорци, потпомогнути Грбљанима, напали су санџака који је био испод Пљешевца и послје једнодневне борбе присилили га да се повуче према Подгорици.²²

Године 1646 збачен је скадарски санџак Мехмед-бег и он се „у страху за свој живот“ са свим спахијама упутио у Цариград. Разлог за ово збацивање биле су тужбе на Порти због његовог деспотског управљања народом,²³ и покушаји да разним подмићивањима избегне одлазак у рат (*in campo*). Покушао је прошле године, кажу Млечани, да подмити разним поклонима и великог везира, али он није хтео да их прими. — За новог санџака у Скадру, као и придодатог суседног Дукађинског санџака, постављен је Ахмед-паша, који је требало да стигне са око 4.000 бораца. По његовом наређењу, упућен је позив Брђанима да ступе у турску службу уз обећање плате од 10 аспри дневно, намирница и поклона од два пара цокула. У Скадру је, међутим, био постављен за команданта Бећир-ђехаја, „храбар човек“ и веома цењен због тога. У току дванаест година умео је да се на

per la quale li vengono concessi tutti quelli di Hftella, fra li quali sono realmente compreso anco quelli di Pelessi, se bene per osser al confine di Miriditi per potersi piu agiatamente defendere dall'oppressione di Turchi et opporsi con maggiori forze all'incursioni di quelli stanno uniti con essi Miriditi in tutti gli affari secolari». (Писано је из Паштровића 15 маја 1643 године).

²¹ Глигор Станојевић, *Прилози за историју Црне Горе и Боке Которске...*, стр. 57.

²² Заоставштина Јов. Н. Томића, 8711/IX-н-6-7 (делимично употребљено у раду Гл. Станојевића *Црна Гора у доба Кандиског рата...*, 17).

²³ Заоставштина Ј. Н. Томића, 8711/IX-и/4. У овом документу (извештај Контаринија од 18 маја 1646 г.) говори се, пак, да су Скадрани у свађи са новим пашом, а исто тако и са Војином кога сматрају својим непријатељем, јер је био противник претходног санџака, „њиховог земљака и заштитника“.

том положају одржи под Мехмед-бегом, „сада санџаком Дукађина“. Имао је за то време оружаних сукоба са Брђанима, па је једном изгубио коња и друге ствари од вредности. У сукобу са Кучима, Пиперима „и другим Брђанима названим Климентима“, поданицима веома дивљим, католичке вере, оданим Републици, који су — налазећи се у природно утврђеном географском положају на крајњој граници Кимере, који им је идеално служио за одбрану — успешно одбијали нападе и најснажније војске предвођене најхрабријим пашама и сузбијали све њихове намере да их присиле на послушност. У жељи да сломи Клименте, Бећир-хеџаја се обратио Црногорцима „поданицима његовог санџаката“ надајући се да ће их лако придобити за овај подухват, јер је знао да су они у великом непријатељству са Климентима и желе да им се освете за проливену крв и велике штете које су им Клименти у разним приликама нанели. Али је замисао Бећир-хеџаје остала неостварена због интервенције Млечана који су успели да спрече пристајање Црногораца уз Скадар, убедивши их да ће они, ако послушају Бећир-хеџају, само повећати турску војску која неће ићи на Клименте, које није могла да покори ни већа војска, већ на саму Црну Гору, да ће похватати њене главаре и да ће њу „која је сада скоро слободна“ од тираније и угњетавања похарати и поробити.²⁴

Какав је био став брдских племена у доба Кандиског рата? По Томићу су очи Морејског рата Кучи и Клименти „за престанак уз Републику тражили не само да им се изда број плаћа што су их имали за Кандиског рата, него и за све време откако су им престали издавати па до овог времена“.²⁵

²⁴ Заоставштина Јов. Н. Томића, 8711/IX-и/1. («...ridurlo alle tiranni, et all'oppressioni, dove hora si conserva quasi libero, assistito d'ogni aiuto, et favore che la viene somministrato da questa parte; che loro niente meno delli clementi habbin occasione di temere ogni malvaggio pensiero anco nel sangiacco nuovo, per gl'atti di innobedienza dimostrati ceol precessor suo costituito in publico, commando, con sollevatione de popoli a sua oppressione...») — Овај докуменат је делимично препричан у раду Глигора Станојевића *Црна Гора у доба Кандиског рата...*, али доста нетачно. Од угушивања побуне Брђана 1634 године, о којој говори Станојевић, није било ништа, јер се из самога текста то види, а најмање да је побуна угушена. Ово „угушивање побуне“ Станојевић је „датирао“ тако што је од 1646 године одузео 12. («...Bechir Chiesaia, persona stimata di valore che già dodeci anni sostenne la medesima carica sotto Mehmet Begh all'ora sangiacco di Duvagini, nel qual tempo havendo rilevato una grave ferita con la perdita del Cavallo, et altre robe...» in un fatto d'arme sanguinoso, havuto con li Cuzzik... итд.).

Као што је неоправдано његово датирање „угушивања побуне“, исто тако Станојевић нема права кад каже да су Црногорци били у непријатељству са Брђанима; у тексту јасно стоји да су у питању само Клименти. Може се са извесним оправдањем поставити питање да ли је збачени Мехмед-бег имао и Дукађински санџакат.

²⁵ Јован Н. Томић, *Црна Гора за Морејског рата (1684—1699)*; Београд 1907, стр. 27.

У „Старим српским записима и натписима“ под 1648 год. стоји: Вѣ то лето бистъ вели ратз; В. во(и)ске; една прѣко м(ор)а, дрѣга на Босни, треће Климента, порази све и поплени све и мн(о)жство п(о)р(о)бли“²⁶.

На корицама једне Србуље „у Превишу селу у Дробњацима“ стоји написано: „Вѣ лето зрнз (1649) бистъ ножда велѣа монастироѸ отъ проклетѣхъ климената“²⁷. Из Томићевог материјала доноси Глигор Станојевић податак о учествовању Климената у турској војсци приликом напада на Грбљане 1655 године, када су Турци имали око 50 мртвих, међу којима је био и један угледни климентски старешина²⁸.

Интересантан је исто тако податак о намери Турака да раселе Грбљане, а тамо да населе Клименте или неко друго брдско племе.²⁹ — Скадарски бискуп Петар Болдани говори 1655 године да је скадарски паша добио дозволу од султана да не иде на далеке ратове, већ да остане ту, у Скадру, да би угушио „охолост“ брдских племена.³⁰

У Томићевој заоставштини има података који омогућују да се нешто више каже о ставу Брђана у доба Кандиског рата. — Двадесет петог јула 1646 године папски мисионар, а истовремено и млетачки агент, фра Керунин, јављао је из Миридита да је тамо био велики скуп брдских албанских главара који су под јурисдикцијом драчког архиепископа. На том скупу нису били главари Збаља, Климената, Кастрата, Хота и Куча, али су се и они сагласили са одлукама збора. На збору је констатовано да би они сами, уз помоћ Млечана, могли да заузму Кроју, па чак и Скадар, а и друга места, али нису спремни да приступе томе подухвату без сигурне наде да ће их Република помоћи. Требало би, каже фра Керубин, да Република пошаље неколико галера у пристаништа Св. Јована Медовског, као и 200 реала за главаре. Према извештају фра Керубина, нови паша се налази у Подгорици и к њему су дошли капици из Цариграда са инструкцијама да се у Албанији одбрана оградичи само на Скадар, Улцињ и Бар. Фра Керубин јавља да се проносе гласови како се паша измирио са климентским главарима.³¹

Десетог августа 1646 године писао је драчки архиепископ из Корбина (Марко Скура) да би Република требало да укаже сигурнију помоћ Брђанима и да им шаље плате и дарове »mandando alquanto panno fino di scarlato rosso, e negro con

²⁶ VI, 115.

Старине X, 266.

Црна Гора у доба Кандиског рата..., стр. 39—40.

²⁸ Исто, стр. 39—40.

²⁹ Архив Српске академије наука, 9260/V—167 (и код Радонића, стр. 290).

Томићева заоставштина, 8711/XXIII—39.

tanti ducati per poter distribuir a tutti questi capi.« Ово би требало учинити на сваки начин, јер се појављују знаци да ће се ова племена, која су по природи превртљива, лако окренути Турцима који се труде да их придобију уза се дајући им »barette, vesti di ranno fino, et anco danari«. Тако је, каже, чуо да су се преокренули Клименти и са њима мисле Турци да освоје и друга Брда. „Ова су Брда 200 и више година увек била слободна не покоровши се никад Турцима и могу са другим племенима освојити целу епирску краљевину и дати је у руку пресветлих Млечана“.³² — Шестог септембра 1646 године јавља се да је паша отишао у планине да покори Фанде и Миридите, а после ће, кажу, једне ноћи изненада прећи преко језера и доћи у Вирпазар са даљим циљем да опустоши Паштровиће. Због тога не треба веровати да ће он своју војску упустити против Климената или Хота.³³

Двадесет трећег септембра 1646 године извештавали су мисионари провидура да је паша био у Брдима, али се отуда вратио са мало части. Порушио је 12 кућа и посекао многе винограде. „Од наших је остало два мртва della villa di Sella“ Паша се, кажу, много уздао у неког Мифтар-бега, али га је овај оставио. Из Брда се паша враћао преко Задрима у Скадар са мало људи.³⁴

Двадесет шестог септембра исте године јављало се Млечанима да су се нека планинска племена измирила са скадарским санџак-бегом; да су пристала да служе у његовој војсци и да иду с њим на млетачке крајеве. Паша им је обећао 40 лира месечно, намирнице и одело.³⁵

Крајем 1646 године, пошто млетачкој пошти није био сигуран пут преко Херцеговине, одлучено је да се упућује преко Брда, куда јој је био обезбеђен пролаз захваљујући пријатељском држању тамошњих главара, односно млетачком новцу и даровима.^{35а}

Међутим, Турци нису успели да придобију Клименте и страховање млетачких агената није у том погледу било оправдано. У првој половини октобра 1648 године стигло је у Котор писмо климентских војвода: Прека Ника, Вуксана Ника, Гјез и Боз Беде, у којем јављају да су се измирили са пећким Албанцима са обавезом да им ови дају годишњи данак и да ће тако уједињени моћи да направе војску од 30 хиљада људи; чим се

³² Исто, 8711/XXIII—29.

(«Questi monti per doicento e piu anni sempre sono stati in sua liberta contro il Turco senza mai soggettarsi...»)

³³ Исто, 8711/XXIII—28.

³⁴ Исто, 8711/XXIII—27.

³⁵ Исто, 8711/XXIII—26.

^{35а} Томићева заоставштина, 8711/IX—и/16.

Овај је докуменат искоришћен добрим делом у поменутом Станојевићевом раду, само место „преко П л а н а до Пећи“ треба „преко Плава до Пећи“.

Млечани појаве у Албанији, устаће сви на оружје, и ако им буде послата артиљерија моћи ће да освоје целу Албанију. Према писању климентских војвода, са овим су сагласни и Кучи, Пипери, Бјелопавлићи, Васојевићи, Колашин (Colasson), Пулат, Кастрати, Шкрељи, Братоножићи, Плав и сва друга суседна места, која се пружају на пет дана хода.“ Ово писмо климентских војвода донео је у Котор цетињски калуђер Нићифор који је на свом путу од пећког патријарха прошао и кроз планине Климената, „најсуровијег племена у Албанији које се од старине одметнуло од султана и које пустоши турске крајеве“. Писмо је било написано на српском језику 25 августа 1648 године по старом календару, а са српског оригинала превео га је јавни тумач у Котору Фрањо Палташић (Paltasich).³⁶

Не успевши да сломе Брђане лукавством: поклонима, обећањима, претњама, покушајима разједињавања, а да би осујетили Млечане да им не скидају везу у позадини и не направе хаос, морали су Турци против Брђана да употребе јаке војне снаге. Са добро опремљеном и бројно великом војском упутио се санџак-бег према Подгорици 1648 године. Уплашени Брђани „усмено и писмено“ тражили су хитну помоћ од Млечана. Ако им се помоћ не би указала, они ће — поручивали су — морати да потраже начин да се нагоде са Турцима и да пређу на страну санџак-бега. Млечани су особиту пажњу обрађали Цетињу, куда су журили да предупредe санџака и подигну морал племена.³⁷

Петнаестог јула 1649 године писао је војвода Илико Дрекаловић Млечанима „у име своје, Куча, Пипера, Братоножића и свих Брда“ да Јусуфбеговић скупља војску против њих, Брђана, стога нека Млечани пошаљу људство и флоту ка Бару и Улцињу, како би се Јусуфбеговићу спречило да иде на Брда.³⁸

Деветнаестог јула 1649 године још су били Брђани одвојени од Турака — како се види из извештаја Филипа Болдуа. Али је Болду истовремено јављао да се санџак задржава у свом родном месту Бушатима, „вољен од свих, поштован од свих, уливајући свима страх“, да ужива углед у целом крају и да својим

³⁶ Исто, 8711/IX—3, 2. — Постоји овде још једно писмо климентских војвода провидуру у којем се говори о мирењу Климената са пећким Албанцима и заједничком походу до Скопља; моле Млечане да им пошаљу артиљерију за напад на тврђаве, као и обећани новац. У том су писму потписане ове војводе: Прека Ника, Ника Мартирта, Вускон Ријета (Vuscon Rieda) и Ђила (Gila). — Једно раније писмо изванредног провидура у Котору, Пезара Констанца, од 2 августа 1648 године, упућено је у Клименте на ове главаре и „господу“: Ghez Vuca Nicheio, Balli Pera Nicheci, Vuxan Reda Valla i Prencu Nicha. — (Употребљен је овај Томићев докуменат и у раду Гл. Станојевића, али је врло мало искошћен).

³⁷ Исто, 8711/VIII—p/4.

³⁸ Исто, 8711/IX—г/1 (прилог уз извештај).

поступком и опхођењем уме да задобије душу племена,³⁹ Седмог августа исте године јавља Илико Дрекаловић да су их Турци опсели, а они (Млечани) оставили. „Нас ће уништити, и нас ће поробити, и ми ћемо се предати, али ћете и ви рђаво проћи, јер ће нас силом натерати да идемо против вас. Ако нам брзо не да-те помоћ, јавите нам да се предамо Турцима и да с њима направимо мир како будемо могли.“ — Осмог августа исте године, војвода Драгоје и сви кнезови са Ријеке јављају Млечанима да се приближује турски табор, да свакодневно пролази лака коњица, као и људство „које се не може пребројати“ и да иду на Брда, али се опасност приближава и њима; међу њима се појављују шпијуни и санцак пушта глас да к њему приђу сви они који су за султана. „Пред њим су и Турци из Црне Горе“. Писмо се завршава апелом за хитну помоћ. И следећег дана, 9 августа, преклињали су Млечане за помоћ Пејо Јаловић, Пејо Драгојевић, Петар Милосавић и остали кнезови са збора; Турци су јако притисли њих и Ришњане и нуде им мир, док нису сви пропали. „Али се ми уздамо у Бога и у Вас господине и Вашу добру срећу“. . . „Не издајте нас и оне из Брда“. Истог дана молили су Млечане за помоћ и Илико из Куча, Вукосав Радовић из Бјелопавлића, Пејо Станојев, Радосав Николин из Пипера и „сви кнезови и војници из Брда“; молили су да им се бар јави, у случају да не могу очекивати помоћ, како би се некако нагодили са Турцима. — Десетог августа исте године јавља стари владика да се приближава санцак и да с њим иду Брђани. У писму које је у Котору примљено 12 августа исте године учињен је још један апел на Млечане за помоћ од стране Илика из Куча, Вукосава Радовића из Бјелопавлића и Пилете Вујовића из Пипера.⁴⁰

Седамнаестог августа је јављао Филип Болду са Цетиња да је санцак са својом војском прешао Морачу и упутио се ка Цетињу, да су она црногорска племена која су била најближа граници почела из страха да прелазе на страну Турака, али чим су чула за долазак Млечана, стала су да напуштају санцака, који је морао због тога да се повуче у Подгорицу где се задржао »stringendo il negotio con quei di Varda per non haverli contrarii«.⁴¹

Двадесет деветог августа 1649 године говори се у млетачким извештајима да кучки војвода (Conte di Succì) може да скупи 400 добрих војника, Васојевићи 150, Братоножићи (Poratonovich altri) 150, Пипери 250, Бјелопавлићи 300. Сами пак Клименти, ако би пристали уз Републику, могли би дати више од 400 боца.⁴²

³⁹ Исто, 8711/VIII—г/1.

⁴⁰ Исто, 8711/IX—г/1 и VIII—в/4.

⁴¹ Исто, 8711/IX—г/1.

⁴² Исто, 8711/VIII—г/2 (прилог).

Изгледа да је крајем лета 1649 године престао отпор Брђана; само су Бјелопавлићи и даље пружали отпор који није био сломљен ни до краја 1650 године.⁴³

Сигурно је да је то било дело Јусуфбеговића о коме се са поштовањем говори у млетачким извештајима. Он је уживао велики углед не само у Скадру већ и у свим суседним крајевима Албаније, Брда и Црне Горе. Рођен је у Бушатима крај Скадра и почетком рата упућен је са својим људима на Крит. За то време је „владао потпуни мир на овој ораници и народ Црне Горе, Грбља, Маина и Побора охрабрио се и отргнувши се испод отоманске тираније, слободно се покорио Републици“. Али пошто се вратио са Крита, успео је Јусуфбеговић да смири Брђане, да поново задобије послушност Црногораца и да стиша унутрашње немире у Албанији.

Да би се ослободили таквог опасног непријатеља који је уништио све млетачке планове за рат у Албанији, чинило се Млечанима да је најбоље да употребе своје старо и опробано средство — тровање, мада су увиђали да то неће ићи лако. Турски Али-бег са Црнојевића Ријеке у Црној Гори, Селим Челебија, обавестио их је почетком 1651 године да се Јусуфбеговић налази у својој кући у Бушатима крај Скадра у великом сјају и са великим обезбеђењем *«assisto sempre da dodeci sedeci soldati suoi famigliari, benemeriti et confidentissimi e che in puoca distanza vi siano in alloggiameto altri cento cinquanta.»*⁴⁴

О кретању Јусуфбеговића обавештавали су Млечане и кучки главари 1652 године, иако су се тада налазили на страни Турака.⁴⁵

Двадесет шестог маја 1655 године примили су Млечани писмо од војводе Илика, Ника Дрекаловића и свих кучких главара у којем их уверавају да су њихове слуге и пријатељи. „Сами знате како нас тера турска сила.“... „али ми чувамо пријатељство, куће вам не рушимо, ваше винограде не сечемо“...; старају се да им не праве штету; обавештавају их о покретима Турака; моле их да гледају да се не сазна за ово писмо; и јављају да су у свађи главари Куча и Климената.⁴⁶

Године 1657 десио се важан догађај у Скадру: збачен је Јусуфбеговић. Он је уживао велику популарност; у Љешу, Подгорици, Жабљаку и Скадру одлучено је да се угледни људи пошаљу у Цариград великом везиру и султану да моле да Јусуфбеговић остане и даље на положају скадарског санџака.“ — Јусуфбеговић није хтео да свој положај уступи новом паши и мислио је да ће успети да се одржи помоћу Топал-паше који је био

⁴³ Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба Кандиског рата...*, стр. 36.

⁴⁴ Томићева заоставштина, 8711/IX—ф/7—8.

⁴⁵ Исто, 8711/IX—ф/4.

⁴⁶ Исто, 8711/IX—м/7.

изабран „за капетана мора“; одбијао је да се покори наредбама и да иде у Цариград; настојао је да уза се придобије Подгорицу, Жабљак, Улцињ, Бар, Љеш, све планине Климената, Куча, Пипера, Миридита, Мркојевић, Сандрин и друга места Албаније; хтео је да уједини своје људе који су били расути по целој земљи и да спречи новог пашу спремног да силом заузме место које је дотада држао Јусуфбеговић. Према млетачким извештајима, нови паша је долазио са десет хиљада људи, а очекивало се исто толико јаничара, као и помоћ из суседства. Пропали су сви покушаји посредовања које су чинили Ченгић и босански капицибаша. Нови паша је имао наређење да покупи сву артиљерију из албанских градова и да нападне Котор. — Јусуфбеговић није успео да уједини војне команданте против новог паше; они су изјавили да не желе да устају против султана, по чијем је наређењу нови паша требало да преузме дужност у Скадру. Преузевши дужност, нови паша се утаборио у скадарској равници и примао изасланике из целе земље који су долазили да му се поклоне и да искажу преко њега своју верност султану. — Иако је из Ченгићевог посредовања проишло венчање једне Јусуфбеговићеве ћерке са једним од синова новог паше, није Јусуфбеговић ништа добро очекивао. Повукао се са породицом у своје родно место Бушате; распустио је целу војску од 10.000 људи који су се разишли кућама, а од њих је оставио код себе само 500 најповерљивијих људи. Био је сав сломљен и ожалосћен; није се осећао сигуран ни за свој живот; плашио се судбине која је у Турској врло често погађала велике војсковође — да после успешно обављеног задатка буду побијени. Међу Турцима је ипак преовладало мишљење да нови паша неће засада погубити Јусуфбеговића да се не би створио раздор у земљи, али ће то учинити чим Турци освоје Котор, јер има изричито наређење из Цариграда да узме главу Јусуфбеговићу, „иначе ће изгубити своју“.⁴⁷

Како су се држали Брђани у ово време? Иако су гледали да их одвоје од Турака, мислили су једно време Млечани да је корисно да у овим турским смутњама остану Брђани на страни Јусуфбеговића. — Дванаестог априла 1657 године примили су Млечани писмо из Брда у којем се јавља да су се Кучи измирили са Климентима, Хотима и целом Албанијом и да неће више бити на страни Турака. У писму се као услов за савез са Републиком поставља да им се дâ заостала плата за све године „и још више“. — Двадесетог априла 1657 године провидур, јављајући о овом измирењу Брђана, каже да они могу да саставе војску од 5 хиљада људи, који су врло цењени међу другим албанским племенима, да су католичке вере, да су се давно одметнули од султана

⁴⁷ Исто, 8711/IX—н/2, 4, 6 (делимично искоришћени и у поменутом раду Глигора Станојевића).

и да их Турци нису могли силом покорити; и овога пута је био против њих послат неки Вук (Vuch) паша из Цариграда, али им није могао ништа због њиховог природно утврђеног и неосвојивог положаја; увек су, каже, били одани Републици, и док је био провидур Ђироламо Јоредано обећали су да неће ићи с Турцима, „већ ће живети у својој слободи“, али траже годишњу помоћ од 1000 реала за све главаре. Провидур мисли да би им уствари требало дати с времена на време понеки поклон, као чоку, а нарочито новац да би се одржали у добром расположењу према Републици.⁴⁸ — Двадесет шестог јула 1657 године почели су Брђани да се сукобљавају са Турцима који су покушавали да се приближе Брдима. На челу побуне био је Илико Дрекаловић, „главно и највеће име међу њима“ (Брђанима). — Седamnaестог октобра 1657 године пишу провидуру Михо (Micho) Дрекаловић „и сви главари Брда“ да су народ окренули против Турака, против спахија и градских тврђава; убијали су Турке и пљачкали турске крајеве; али су на тај начин окренули против себе сву турску силу, а они су — Млечани — њему, Миху Дрекаловићу, учинили неправду, јер су му послали само 150 златних цекина, а не 200, као што су били обећали, да би се ујединили сви Брђани „од Елбасана до Острога“, па ће га сада сви напустити и он ће остати сам, јер главари траже све како им је обећано. „Не чините ми непријатељство чераз мојег пријатељства“ „Пошљите ми новац који сте обећали, не разједињујте Брда!“

Четвртог новембра 1657 године Илико и Михо (Micho) Дрекаловић пишу из Куча и поздрављају провидура целе Далмације „копна и мора“; изјављују да су његови пријатељи, што доказују својим одметањем од Турака и потчињавањем Републици; јављају да су Кучи и Клименти ишли на град Пећ и да су опљачкали и убили 90 Турака и порушили исто толико кућа; погинуло је, кажу, пет (5) Куча, пет (5) Климената, а рањено их је тридесет (30). Због тога су им Турци постали велики непријатељи, али се они уздају да ће им Млечани помоћи. Моле да им се издају месечне плате, како им је обећано, „јер смо слуге пресветлога дужда млетачкога и В. Е.“; ако не буду могли да се одрже против Турака, доћи ће на млетачко зсмљиште, „јер нам Турци чине велике неправде“ — Илико Дрекаловић каже у истом писму да поред себе има савет од десет (10) Куча и Климената („без којих не могу да урадим ништа“; са њима мора да дели све што прими од Млечана. У том савету су од Климената: Ник Мартин, Вук Мартин, Драч Вука (Drac Vussa), Мартин Ву-

⁴⁸ Исто, 8711/IX—ф/39; ф—65/2 («...promissero voler essi star sempre allieni da Turco ne mai unirsi con esso, ma di vivere nello loro libertà pretendendo un stipendio annuale che tra tutti quelli capi si riduceva circa à mille realic»).

ка; синови Андрије и Пеја Станојева из Братоножића; он, Илико, његов рођак Михо (Miho), Стајо Цејов, Иван и Мирчета, синови његови (Иликови) „нас смо десеторица у свим преговорима и божјом помоћу можемо да урадимо све са овим из Брда“. — Илико Дрекаловић моли у том писму да се даје плата и писмоноши Секуду, „како би био обавезан да увек долази, јер ми налазимо да је веран“.⁴⁹

Почетком 1658 године убили су Иликови синови ренегата Војина, Цафер-агу, који је имао велики утицај у Скадру.⁵⁰

Занимљиви су подаци о деоби поклона међу брдским главарима који су долазили из Котора. У извештају од 13 јануара 1658 године стоји да је брат војводе Илика много љут што није од млетачких поклона, који су стизали Илики, примио одговарајући део. То је изазвало велики раздор и скандал међу Брђанима. — Двадесет другог фебруара 1658 године пише Илико Дрекаловић са другим кучким главарима да су се Брђани заклели да ће бити јединствени међу собом и да ће се ујединити са Херцеговином; јављају да су опленили Пећ и Бихор; Илико Дрекаловић се жали да су хтели да га убију Брђани, јер, каже, мисле да не учествују у деоби поклона што долазе из Котора; умирили су се тек на интервенцију владике који се заклео да он, Илико, није добио ништа из Котора; Брђани су, каже, научили да од Турака примају поклоне, па су од владике тражили да им се да онолико колико ће им бити доста за храну и обућу. Војвода Илико, јављајући како ће сви устати на оружје, додаје да је у Брдима пао велики снег — дубок 10 шака — и да су због тога изгубили много стоке; моли провидура да пошаље поклоне преко владике, како би главарима поделио оно што им је обећао.⁵¹

Ускоро је код Млечана настала бојазан да не изгубе савезнике Брђане. У извештају главног провидура Бернарда од 14 маја 1658 године стоји да је један од синова Јусуфбеговића постао охридски санџак и да је, пошто је био јако омиљен међу Брђанима, ступио у тесне преговоре с војводом Иликом, врховним поглаваром Брђана и великим пријатељем његовог оца, с очигледним циљем да одвоји Брђане од Млечана. Али су се млетачка страховања и овога пута показала неоснована. У извештају од 14 јуна исте године говори се да су Кучи, Клименти и други Брђани и даље постојани у свом непријатељском ставу према Турцима, пошто је послат новац војводи Илику као награда која

⁴⁹ Исто, 8711/IX—ф/64, 44, 47.

⁵⁰ Исто, 8711/IX—ф/49 (и у раду Гл. Станојевића *Црна Гора у доба Кандиског рата...*, стр. 47).

⁵¹ Исто, 8711/IX—д/1, IX—ф/53. (Овај други докуменат је искоришћен и у Станојевићевом раду (стр. 48); Станојевић греши када идентификује Бихор и Прибој.)

припада његовом сину за убиство отпадника Војина, а исто тако и редовна плата свим главарима.⁵²

Наведени документи показују неке карактеристичне црте из живота племена, а нарочито њихову непрекидну борбу са Турцима, неприступачне планине и немогућност Турака да их силом оружја савладају. — Иако је веома мало докумената за период од 1658 године до Морејског рата, не треба мислити да се у односу Брда према Турској нешто битно изменило и да су Брђани по завршетку Кандиског рата „савили шију“ Да то тако није било, потврђује писмо православних Куча папи 1675 год. У том писму „војвода Иван и свештеник Мирчета са шесторо друге браће и световњацима хришћанима српског обреда и божјом милошћу главари над хиљаду кучких кућа у албанским брдима“ јављају папи како се налазе у земљи међу Турцима, како су их они јако притисли и разорили им четири цркве и куће, да у Брдима влада оскудица већ четири године, јер су Брда неплодна. Имају, кажу, под својом командом преко 1000 људи и спремни су да се „с мачем у руци ставе у службу вере“; моле папу за помоћ у новцу, да би обновили цркву, као и за помоћ у набавци православних црквених књига и утвари. Из пропратних писама се види да су се католички мисионари надали да ће ове недаће натерати Куче да приме католичку веру и због тога се саветује Конгрегацији да се Кучима нешто да.⁵³ — Да Турци у ово време нису господарили Брдима, потврђује и један податак који даје Томић, да је 1681 године румелиски Беглер-бег кренуо са 6.000 људи да умири побуњене Арбанасе.

У три документа — један из 1673, други из 1674, а трећи из 1675 године — било је говора о доласку изасланика Куча и Климената у Венецију, да се жале на обуставу плата коју је Сињорија учинила својом одлуком из 1670 године. Млечани су пак, и поред тога што су Брђани, изгледа, претили да ће поставити питање писмоноше, чврсто остали при својој одлуци — да им се плате не издају у време мира, већ само с времена на време понеки поклон — мало тканина и жита — како се они не би окренули Турцима.

Почетком 1693 године дошли су у Котор изасланици Ивана Иликовића, „најстаријег главара од Кучих“: Радоје, син војводе Ивана Иликовића; Ново Попов, синовац истога војводе; Раде Чедјовић и Турчин Хасан Мартинов. Нису, кажу, долазили у Котор откако су разбили пашу; били су увек верни Републици, како знају и претходници садашњег провидура, а што се може видети и по томе што су измамили таоце из руку Сулејман-паше, „ту од мало мјесециех“. — У својој молби поставили су седам (7) за-

⁵² Исто, 8711/IX—ф/62.

⁵³ Архив Српске академије наука, 9260/VI—54 (код Радонића на 364 страни без ових наведених реченица).

хтева: 1) моле да им се даду аванси од плата „које уживамо од прве рати и од саде што ни је сукурило хесапимо за веће петнајест хиљада грошијех.“ Наглашавају да су у великој невољи, јер у Брдима има мало земље за обрађивање, па би многи погинули да не четују по турским крајевима; 2) пошто лети иду са стоком у планине, а остављају куће и мало баштине незаштићене, непријатељ би могао лако упасти у села и уништити их, стога моле да им се да мало новца да сазидају кулу на медунској ћафи; „то је пут најотворенији по којему Турци доходе“; 3) да се за одбрану куле одреди једна „кумпанија“ од 40 војника које ће они сами дати, а Млечани да им дају плату сваког месеца, „што јест војводи двадесет и пет грошијех, барјактару двадесет, сарценту 15; капуралу осам, а солдатима по двадесет и четири лире“; 4) да им даду „једнога господичића за војводу од куле, а не од кумпаније, да настоји на исту кулу, јамчући ми да наше племе поштоват га ће и познават га за главара одређена од пресвјетлога принципа“ „нијесмо хтели примити ниједнога заповједника турскога, како се зна“; 5) „Да ни су унаприједа давате наше прве плате су оне двије кое у почетак владана в. п. г. чинили сте имат свијем нашијем главаром кое и саде уживају куде су били познати и пипери и остала племена за будући разбили Сулиман пашу“; 6) биће јединствени са Подгоричанима против Сулејман-паше; 7) моле да им провидур дарује „по двије јали три пече свите за раздијелит осталијем главаром кому за учинит доламу, кому једну корет, кому цљампу идр.“ „јер су многи, сваки хоће уживат штогод мало од милости“... Наглашавају да им паша обећава дарове и Ивану Иликовићу 100 цекина, само да му дадну таоце. — Пошто је паша забранио да иде преко Подгорице било каква роба, нарочито со, да би му тако постали подложни, то моле да се њима и Подгоричанима дозволи долазак у Котор ради куповине соли.

Двадесет четвртог јануара 1693 године препоручио је Сињорији ову молбу Никола Ерицо. По његовом мишљењу, треба настојати да они буду одвојени од Сулејман-паше и ујединити их са побуњеницима из Подгорице; они су за Венецију *«il primo antemurale ai Confini»*; и поред тога што од прошлог рата нису примили плате, показали су се они својим акцијама поданици Сињорије; треба их држати одвојене од турских присталица и потстицати их да помажу Подгоричане. Са изразом куле треба почети, предлаже Ерицо, чим престану снегови; њу треба да чува чета од 15 пешака са војводом и барјактаром без сарцента због мањег броја; плате треба да буду: првоне *«di Dti Dieci Mon. con.»*; 36 лира другоне, а „капоралу“ и војницима *«lire disdoto»* за сваког месечно; плате треба да почну кад се заврши кула и кад на њу буде стављена застава; ова би кула омогућила честе везе између Котора и ових племена, а при закључењу мира имала би Република разлог да полаже право на овај крај. Пре-

поручује нарочито да долазе по со, како би се удаљили од трговине са Турцима, па и у том погледу окренули од Турака. Што се тиче њиховог захтева да се за заповедника куле, као претставник Млечана, постави неки „господичић“, Ерицо предлаже да то буде неко из Далмације. Као специјалан дар Републике дао им је, каже Ерицо, *rapno brza* 19½. На крају Ерицо предлаже да Кучи као залогу своје верности даду два таоца, и то да буду синови или браћа главара.^{53а}

У доба Морејског рата Брђани су, као што се зна, били на страни хришћанских сила.

Већ је напред речено да су Турци намеравали још у току Кандиског рата да раселе Грбљане и да на њихово место доведу Клименте. Тај су план они донекле спровели после закључења Карловачког мира и Клименте су преселили не у Грбаљ, већ у Пештер, у крај између Лима, Горњег Ибра, новопазарског поља и Сјеничке котлине. Овај планински предео био је скоро опустео услед сеобе Срба у ћесаровину под патријархом Арсенијем Ш (1690 године). За ову арбанашку колонију у Пештеру много се интересовао Змајевић. Да би избегли опасност турчења, упутио је он тамо два мисионара, Антонија Демонтемура и фра Карла Дабелађа. Али Клименти нису могли да поднесу турску власт, па су ускоро напустили Пештер и вратили се у Пилот, о чему говори Змајевић у једном писму из 1708 године.⁵⁴

Ипак је један део остао у Пештеру, како се то види из релације католичких мисионара из 1721 године. У тој релацији набројана су места католичких арбанашких насеобина у области Пештера, Сјенице и Новог Пазара крајем друге деценије XVIII века.⁵⁵ — Змајевић се интересовао и даље за Клименте. У једном извештају од 13 јула 1710 године из Котора говори он о напорима турских власти да преведу Клименте на мухамеданство, да их населе у равницу, да би тај циљ лакше постигли, а све због тога да би учврстили границу према Млечанима. И у том, као и у другом писму од 26 фебруара 1711 године, хвали он њихову постојаност у католичкој вери, а у писму од 13 јула 1710 године говори о планинама као о њиховим природним савезницима.⁵⁶

^{53а} Архив Српске академије наука, 7893/I.

⁵⁴ Јован Радонић, нав. дело, стр. 514—15.

⁵⁵ Исто, стр. 539. — Радонић само помиње тај извештај, а ја сам га у целини објавио у *Историском часопису* VII Историског института Српске академије наука („Један докуменат о броју католика у Пештеру крајем друге деценије XVII века“). Могао сам да идентификујем још три места: Косела, Бара, *Verbizza* одговарају по свој прилици местима у данашњем Новопазарском срезу: Кожље, Баре, Врбница.

⁵⁶ Јован Радонић, нав. дело, стр. 514—15.

Чак и Макарскијев извјештај од 30 децембра 1764 године говори да су планинци одбијали плаћање харача, али да их је глад често приморавала да сиђу са својих врлетних гора.⁵⁷

Свему овоме треба додати једну недатирану релацију барског архиепископа Марина која говори о слободи балканских планина уопште и служи за доказ вредности Сајфридовога дела као историског извора.⁵⁸

Интересантно је да изванредни провидур Марин Дамолин у свом извештају од 16 маја 1708 године из Херцегновог, хвалећи Клименте и њихову борбу за слободу као и приврженост католичкој вери, каже да су окружени српским шизматичима и да се обраћају Млечанима за помоћ молбама писаним на српском језику.⁵⁹ Ова фактичка самосталност племена у планинама Скадарског пашалука згодно долази касније оним пашама који желе више независности од цариградске владе у времену када се јаче опажа њено слабљење. Захваљујући подршци тих горштака и католичким мисијама које су делале међу њима, постао је крајем XVIII века Махмуд-паша Бушатлија скоро независан. После његове погибије, својим претњама на побуну, приморали су Албанци централну турску владу да на место Махмуда Бушатлије у Скадру постави за везира његовог брата Ибрахима.^{59а} Године 1829 жели скадарски паша да се отцепи од Порте и да постане руски вазал.^{59б}

Из свега овога може се закључити да су брдска племена била уствари независна. Природно је да је било компромиса, турчења и свег оног што је сиромаштво, глад и дуга отсеченост од Венеције, једине блиске силе, могла да изазове. Језгро је ипак остало независно. Питање исхране је било за њих најтеже и оно их је понекад гонило на компромис са Турцима. Наведено писмо Куча папи показује какав је то био тежак проблем, а нема сумње да је тако било и са осталим племенима. То потврђује и Томићев материјал о Кучима. — Поред сточарства, нешто мало зем-

⁵⁷ Архив Српске академије наука, 9260/XI—30.

Архив Српске академије наука, 9260/XIII—31.

(«Questa gente nella Servia e nella Bulgaria prevale di numero gli scismatici i gli scismatici i gli Turchi anzi si come un alcune altre non vi sono se non latini, così fra i popoli Ducaini, et alcuni altri che habitando quelle montagne per la maggior parte inaccessibile e che s'attraversano per tutta l'Albania ed entrano in Bulgaria, non solo conservano con la loro libertà la fede christiana, ma con l'armi in mano infestano e disertano tutti i luochi circonvicini dei Turchi, da quali sono cinti da tutte le parte»).

⁵⁹ Заоставштина Јов. Н. Томића, 8711/XV—9.

^{59а} Видети мој рад о Махмуд-паши Бушатлији објављен у *Историјским записима*, књ. XIII, 1957.

^{59б} Мих. Гавриловић, *Милош Обреновић*,

љорадње, главни извор прихода претстављала је пљачка.^{59ц} То се види и у Болџичином опису Скадарског санџака, као и из овде наведених докумената. Само се по себи разуме да је било и међусобног пљачкања завађених племена.

И поред очајно тешког стања Брђана, турска власт над њима није била никад потпуна. Фактичка самосталност Брђана може се за XVII век пратити по документима из деценије у деценију, понекад из године у годину. Али се и опште узев може на њих у том погледу са пуно права применити оно што је писао за Црногорце Томановић, полемишући са Руварцем, тј. да турска власт над њима није била стална и искључива. Истина је да се они понекад називају турским поданицима и да им се заклињу на верност, али је то све било формалног карактера, јер они не испуњавају основне поданичке обавезе, давање харача и служење у војсци. Ништа лепше не показује ту њихову фактичку самосталност но чињеница да је Порта принуђена да против њих предузима честе безуспешне експедиције и да у доба рата мора с њима да преговара и да се погађа око њиховог учешћа у њеној војсци, уместо да их на то силом своје власти натера. Противна пак страна постиже то веома лако не дајући ништа више од оног што нуде Турци. — У турском државном организму брдска племена, и наша северноалбанска, осећала су се туђинцима и желела су да тог организма нестане. Захваљујући свом географском положају и неустрашивом духу, успели су Брђани, уз помоћ Млечана, да на граници турског царства створе оазе слободе, да створе државу у држави, живећи самостално, не хајући ни за кога. Каткад би се само појавио у Скадру неки способан човек, велики војсковођа или вешт политичар и успео би да ту државицу која се звала племе неким лабавим нитима веже за Турску. Чим би пак њега нестало, кидале су се те везе и Брда су опет настављала да живе својим суровим животом, али пуним слободе која се тамо изнад свега ценила. — Нису ли такве оазе слободе постојале и у осталим планинама Балкана? Зар у том смислу не говори извештај барског архиепископа Марина? — У вези с овим исправно је поставити питање вредности Новаковићеве теорије о аутономији периферних балканских области. За Брђане та територија нема никаквог значаја. Слобода коју су они уживали долазила је услед њиховог борбеног става, неприступачних планина у којима су живели и немогућности Турака да их покоре. Ако су неке аутономне повластице биле и написане на дивану, ако је Порта и прокламовала неку аутономију у корист Брђана, то је уствари била само пушта фраза која је једино могла да добро дође и једној и другој страни у преговорима — Турцима да прикрију своју слабост, а Брђанима да у тешким

^{59ц} Јован Н. Томић, *Црна Гора за Морејског рата (1684—1699)*, Београд 1907, 27 и 255.

треницима што мање окрње своју фактичку самосталност. У XVII веку о тој тобожњој аутономији нико није водио рачуна; свака је страна радила што је хтела, односно што је могла, што најбоље показују непрекидни отпор Брђана и тежња Турака да их исламизирају и раселе.

II

Ако су Брђани имали врховно тело које је координирало њихову акцију и претстављало их у међународним преговорима и са Турцима и са Млечанима и на тај начин претстављали, модерно речено, неку врсту федеративне државе коју фактички признају и Турци и Млечани; ако се за Брђане могло рећи у првој половини XVII века да су „две стотине и више година“ били слободни; ако крајем XVIII века Никола Ерицо каже за Куче да су претстража млетачких поседа на Црногорском Приморју, зашто се слично не би могло рећи и за Црну Гору?

Црна Гора је у XVII веку била фактички држава на бази савеза племена, јер је имала и територију и своје народно претставништво са владиком на челу, своје законе и своје судство; у њој живи снажна традиција о средњовековној држави, коју чува Цетињска митрополија. По Јаши Томићу „Црна Гора је само продужење Зете, у смањеном облику“... „... Црна Гора је имала своју област. Истина, та је област мењала облик. Била је кад већа кад мања. Но која је државна област била увек једнака?!“ По истом аутору, државна мисао код црногорских племена јавила се због тога што нису црногорска племена дошла у XVI веку из прашума, па да им је било тешко створити државу. Црногорска племена живела су већ раније у државној заједници, зато није чудо што је код њих тако чисто избила државна мисао.⁶⁰ — Државна традиција и национална црква, то су два елемента која чине битну разлику у историји Новог века између црногорских и северноалбанских католичких племена. — Географски положај Црне Горе у односу на суседне турске поседе овог времена јесте особит; она лежи између Скадра и Новог и претставља најкраћу копнену везу међу њима; са њене територије се може најлакше напасти и освојити Котор, „кључ Далмације“, и уништити млетачки поседи у Паштровићима. „У депешци од 14 октобра 1755 године провидур Гримани вели како се не може порицати да су Црногорци народ готов на нереди и смутње, и да је незгодно имати их за непријатеље, али да ће још горе бити за Републику ако их уништи турска сила, јер кад црногорска брда буду насељена Арбанасима или Турцима, Котор ће, због своје близине међи, изгубити од свог значаја и тешкоће за његову одбрану биће све веће. Зато је предлагао да се Црногор-

⁶⁰ Јаша Томић, *Бој на Косову — Сеоба Срба — Црна Гора*, Нови Сад 1908, стр. 108—9.

цима поново даду плаће које су имали некада. Зар слична разматрања не вреде и за XVII век и још раније доба?

И поред овог великог стратегиског значаја, Црна Гора, по Томићу, има посебан правни положај — само са нарочитим царевим одобрењем може скадарски санџак-бег ући на њену територију, иако је она део тог санџаката коме он стоји на челу. По неким ауторима који прихватају Томићево мишљење о мирном држању Црногораца све до Морејског рата, те су повластице претстављале нужни компромис који су Турци учинили при свом снажном надирању у Средњу Европу, будући да нису имали довољно људства да држе под чврстом контролом све покорене народе од Карпата до Јадранског Мора. Ђурђев указује на основу Сануда да становништво Црне Горе, на супрот Томићевом схватању, није мирно примило турску власт почетком XVI века. Напротив, оно је тражило да се стави под заштиту Млетачке Републике. Ђурђев указује исто, тако да је Црна Гора „претстављала важну граничну област према млетачким пределима, и турска држава је у то време обрађала велику пажњу на граничне области и желела да има границе осигуране.“⁶²

Из напред наведених докумената, као и Змајевићевих писама, види се на који је начин Турска желела да у Албанији осигура своје границе према Млечанима — расељавањем и исламизацијом. Ако се сада узме у обзир тврђење истог Ђурђева да је положај Скендер-бега био на Порти „чврст, јер се бринуо за приходе султана“; тврђење (истог Ђурђева) о страшној владавини Скендербега; да је „од друге половине XVI века“ „исламски елемент у Црној Гори јачао“,⁶³ долази се до истог оног што је тврдио Змајевић у почетку XVIII века у погледу начина на који „висока политика“ мисли да осигура своје границе у Албанији. Није без интереса указати ни на чињеницу да су Турци по освајању Београда раселили његово становништво. — Неразумљиво је онда, због свега тога, како се може тако олако одбацивати мишљење неких историчара (Ј. Јовановића, Жеравчића) да је именовање Скендербега била султанова намера да исламизира Црну Гору. Позивање на Скендербегово заштићивање црква и поклањање редиквија нема никаквог значаја, ако ни због чега другог а оно због тога што је сам економски притисак који је, по Ђурђеву, био велики у време Скендербега, а по природи устројства исламске турске државе већи на хришћане но на муслимане, објективно водио исламизацији. Што Турци нису успели у томе, има се захвалити не само тадашњим приликама већ нарочи-

⁶¹ Јован Н. Томић, *Црногорски митрополит Василије Петровић*, стр. 143 (Глас Српске краљевске академије LXXXVIII).

⁶² Вранислав Ђурђев, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, Сарајево 1953, стр. 34 и 48.

⁶³ Исто, стр. 46—7.

то отпору Црногораца који није никада престајао. Ако Турци нису могли да покоре чак ни Брда, разумљиво је онда зашто су они у облику повластица „даривали“ Црногорцима оно што су ови успели својом борбом да сачувају, тј. фактичку самосталност.

Има једно питање које се увек истиче и које, по мишљењу многих, може да разбије све илузије о неком самосталном положају Црне Горе према Турској. То је питање потурица. Откуд потурице без Турака? Али поставити такво питање значи уствари не узети у обзир проблем којим су деловима Црне Горе владали Турци; затим шта је све урађено у доба Скендербега на исламизацији Црне Горе, страх и малодушност људи (особито у пограничним крајевима), принуђеност Црногораца да трпе једну такву појаву, као што су потурице, јер су пред собом имали моћног непријатеља, а за леђима једног тако несигурног пријатеља какви су били Млечани. — Ако се поставља питање потурица, онда се исто тако може поставити и питање турских војних посада и база по Црној Гори, тј. може се поставити исто оно питање о којем размишља Гримани средином XVIII века. Зашто тих база нема у Црној Гори, зашто у доба Кандиског рата не нападају Турци млетачке поседе са црногорске територије, зашто се Млечани, а не Турци, 1648 године, журе на Цетиње и долазе тамо без борбе? Зашто се говори о међама црногорским и као граница Црне Горе према Скадарском пашалуку означава Морача? Очитљедно је да је потпуна бесмислица правдати то повластицама које су Турци дали Црногорцима. Ако аргуменат са потурицама не даје јасан и убедљив доказ о потчињености Црне Горе Турској, то још мање дају аргументи које употребљава Јован Н. Томић.

Какве аргументе у прилог своје тезе наводи Томић за XVII век?⁶⁴

1) Крајем XVI века, 1592 године, покушава, према млетачким извештајима, пећанац Дервиш Алић од породице Сарвановића да се Скадарски санџакат подели надвоје, тако да Дервиш добије на управу Улцињ, Бар и све остало на десној страни Бојане с називом санџак-бега црногорског, а остало да остане под управом скадарског санџак-бега. Провидур је јављао како становништво црногорског санџаката неће ни да чује за Дервиша Алића и прети да ће на Порти молити да се он опозове с тог положаја. Уз овај провидуров извештај Сенату било је и једно Дервишево писмо у којем он не само да се назива санџак-бегом црногорским већ каже да је у санџакат добио и Пераст и Паштровиће, па указује на потребу да главари тих крајева дођу к њему и собом понесу патенте и поклоне као што су урадили Црногорци и други султанови људи. Ако се тако не буде поступило, прети им је да ће на њих повести Црногорце и друге с крајине, па

⁶⁴ Јован Н. Томић, *Политички однос...*, 37—94.

ће их пленити и пљачкати. Црногорце изједначује с положајем Новљана и Барана. По његовом се писму види да су црногорски главари били код њега. „Црногорци су били под руком новог санџак-бега, и он их је могао повести против Пераштанаца и Паштровића“.

2) У покрету против Турака крајем XVI века не учествују Црногорци, већ само Брђани. То је било у време када је Дервиш-бег Сарвановић претио которском провидуру Црногорцима.

3) Црном Гором влада у духовним стварима владика, а у Ријечкој Нахији је Вујо Рајчев, глава Црне Горе који има спације, каже Болица. По Болици је Црна Гора део Скадарског санџаката и потчињена је Турцима; као турски посед он обележава и Катунску Нахију.

4) Године 1604 пошао је на Црну Гору Али-бег Мемибеговић да узме харач и поклоне, а у његовој војсци су били и Кучи. Кад су Црногорци одбили да му дају харач, он их је напао са 3 хиљаде људи, али су га Црногорци тако потукли да се паша једва спасао. По Томићу се тиме не доказује независност Црне Горе, већ се, напротив, доказује да су Црногорци увек тако радили кад год је од њих тражен харач од стране оног који није имао право или кад је харач био претерано велики, па га народ није могао дати. По Томићу, харач су давала и брдска племена, на пример Клименти, о којима се — како он каже — „несумњиво зна да су били под турском влашћу“.

5) Његуши су били под Турцима, што се види из млетачког извештаја о сукобу између црногорског засеока Обода у Његушима и становника села Шпиљара на млетачкој територији. Пошто нису могли да реше спор на други начин, Венецијанци су се обратили на султана који је уиме пријатељства и правде наредио скадарском санџак-бегу и његовим кадијама у том санџакату да стану на пут насиљу што га његови поданици чине над становништвом млетачког дела Шпиљара. Томић претпоставља да је наредба султанова и извршена, али да су Црногорци наставили да раде као и дотада, због чега су се Млечани опет обратили султану. Године 1606 наређено је скадарском санџак-бегу и црногорском подгоричком кадији да одузму од становника села Његуша места Праиште и Селиште и да их предају млетачким поданицима из Шпиљара. Изборни суд од девет хришћана и четири муслимана нашао је и обележио праву међу још из турскога доба. Санџак-бег и кадија известили су о томе султана, који је онда наредио да се Шпиљарима уступи земљиште које су они одвајкада имали и да их убудуће не сме у њиховом праву увиђања нико узнемиравати. Из овог се јасно види „како су Његуши били под влашћу султановом“. Према провидуровим извештајима, Црногорци су и даље наставили да узнемиравају млетачке поданике, и то овог пута на потстицај Турака из Новог и

црногорског кадије. У депеши коју је Јероним Молино упутио баиљу у Цариград 14 децембра 1610 године помињу се Његуши као кадијини поданици; сам пак кадија, као и скадарски санџак-бег, јесу претставници турске власти у овом крају.

6) У турској акцији против Брђана и горштакких северно-албанских племена требало је да узму учешћа и Црногорци и да дају 150 људи. Али кад се санџак-бег удаљио, пустио их је кућама, наредивши да буду спремни кад их он позове да пођу на пљачкање побуњеничких села; после ће да удари на млетачке поданике Паштровиће и да прође кроз Црну Гору. О свему томе известио је провидура Марко, Вујов син, један од првака Црне Горе, који је требало да води тих 150 људи у војсци санџак-беговој. По Марковом казивању, збор није допустио да се Турцима дозволи прелаз преко Црне Горе.

7) Црногорци су били у војсци санџак-беговој кад је овај ударио на Брђане 1610 године. Млетачки покушај да измире Црногорце с Кучима у циљу пропуштања млетачких писмоноша кроз Куче није довео до трајнијег резултата, јер приликом санџак-бегових похода против Брђана 1611 и 1612 године Црногорци се нису показали вољним да буду с њима. У јесен 1612 године Црногорци су послали неколицину својих главара с кадијом црногорским у Цариград, „да израде укидање некаквог намета што им га беху наметнули бегови, и да се пожале на млетачке поданике за паљевине и напад на црногорско земљиште“.

8) Године 1613 опет су били Црногорци у турској војсци која је ишла против Брђана. По млетачким извештајима, Црногорци се нису могли користити повластицама добијеним од султана, по којима су били ослобођени обавезе да помажу Турцима у ратовању ван Црне Горе, јер је тада дошао паша с Порте и они су били обавезни да ратују, а слободни су од те обавезе само кад их позове санџак-бег. Арслан-паша је пустио Црногорце кућама, с тим да пошаљу смену кад им за то буде упутио поруку. Он мисли да са неколико својих људи дође у Црну Гору, а потом да сиђе у млетачки крај, а Црногорци су му одговорили „бојећи се какве пакости и штете, да су људи сиромаси и да не знају како ће га даривати, додавши му истовремено да, према повластицама добијеним од султана, нити могу примати, нити им може доћи какав старешина султанов“, без нарочитог наређења с Порте.

9) Претрпевши пораз од Климената (1613 године), спремао се паша да им се освети. Четворица санџака су били отишли на своју страну, и из Арслан-пашиног табора одвојила су се три санџак-бегача и желела да наплате харач од Црногораца. Арслан-паша је поручио преко црногорског кадије да то није по његовој ни по султановој жељи и нека им се Црногорци пошто-пото одупру. Пошто су добили нешто харача, санџак-бегови су се удаљили, не усудивши се да уђу у Црну Гору, јер их је на Морачи

чекало 6 хиљада Црногораца. Овај корак скадарског санџак-бега учињен је у договору са црногорским спахијом Вујом Рајчевим, који је склонио повластице којима је султан допустио Црногорцима да нити што плаћају, нити међу се пуштају било ког санџак-бега, ако га Порта не би послала с нарочитим наређењем. На основу тих повластица, нико их није могао натерати да ратују и Турцима помажу ван своје земље.

10) У прилог потчињености Црне Горе Турској говоре и неки списи пореклом из Црне Горе и писани од тамошњих људи. Такав је био случај са откупом млина који је учинио владика Рувим са братијом цркве свете Госпође, а који је млин на ободској реци поклонио поменутој цркви Ђурђе Црнојевић. Млин је откупљен од Али-бега Хадар-Војводића и његова брата Мустафе, који су изјавили да су тај млин калуђери продали „њиховима старима“ Као сведочи помињу се, поред црногорских кнезова, и неки муслимани. За једног (Јуса Алибашића) каже се изричито да је из Подгорице, а за неке да „с асанбегом дођоше“. Алибашић „из Подгорице“ помиње се као сведок приликом поклањања куће „и поткућнице“ и винограда и брода итд. реченом манастиру (1631 године).

11) У релацијама провидура помињу се Црногорци као турски поданици више пута. Тако у релацији од 12 новембра 1723 године Данијела Болдуа; у релацији Петра Морозина од 1 јуна 1627 године говори се како Паштровићи имају честих сукоба с турским поданицима Црногорцима који праве сметњу млетачким писмоношама. Да би успоставила нормално стање, обраћала се Сињорија Порти, а Морозини херцеговачком санџак-бегу и капидибаши. Шеснаестог јуна 1637 године Антоније Молин исто тако назива Црногорце турским поданицима. И у релацијама 1633, 1637 и 1638 године Млечани се обраћају скадарском санџак-бегу и жале се на Озриниће и Бјелице како чине штете млетачким поданицима, и опомињући га на дужност траже да се томе стане на пут; паша мора силом да их гони на послушност; пашина је дужност да обезбеди пролаз млетачким књигоношама кроз његов санџакат, па, према томе, да има поступати са Црногорцима исто као и са арбанашким племенима и Брђанима, о којима знамо да су сматрани поданицима султановим „премда често непослушним“

12) На млетачке жалбе и захтеве да се обезбеди пролаз њиховим писмоношама, а да би отклонили турску опасност, изишли су пред кадију црногорски главари на челу са владиком Мардаријем и јамчили су уиме целе Црне Горе „животом, децом, домом и имањем“ да ће обезбедити слободан пролаз млетачким књигоношама (1637 године). Та је изјава Црногораца била потврђена од стране кадије и послата млетачком провидуру заједно с једним писмом владике Мардарија, главара и старца црно-

горских и свега збора. Провидур, осећајући све незгоде које би могле да произиђу из турске војне интервенције, задовољио се овим и сам је даље радио заједно са Црногорцима да се ове сметње отклоне.

13) Један од најјачих доказа који је употребио већ Руварац у својим Монтегринама јесте хрисовуља о Хумцима, спор између Хумаца, с једне стране, и владике Мардарија са братијом, с друге, око земљишта Цетињског манастира. Тај је спор решио кадија у корист Цетињског манастира, а пашини чауши су приморали Хумце да поштују одлуку кадије. Има још један спор „приватне природе“ где се прибегло ауторитету турског кадије (1667 године).

14) Године 1639 упутили су владика Мардарије, црногорски главари и збор писмо Которанину Франу Болици у коме јављају како су дознали да Турци врше припреме за напад на млетачко земљиште; у истом писму Црногорци нуде Млечанима 300 својих људи за писмоноше. „У том писму владика и збор писаху о себи и о народу црногорском како су *под тешким јармом* (турским)“.

15) У доба Кандиског рата, положај Црне Горе према Турској остао је и даље исти. Због неслоге и омразе међу црногорским племенима „Црна Гора чак не уђе ни у дефинитивни план млетачких ратних операција“ Франческо Давила, који је поднео извештај Сенату о стању у каквом је затекао которску тврђаву, говори о опасности која прети Котору од суседних турских поданика, али су несигурни и млетачки поданици који час прелазе уз Турке, час пристају уз Републику, као што је случај с Лушгичанима, Грбљанима и Мирчанима. Помиње исто тако да су млетачки поданици и Његуши. У доба Кандиског рата било је покрета у Албанији, али не међу Црногорцима. Истина, Томић додаје да је тада била и акција драчког бискупа Скура и познатог авантуристе Јахије («Conte di Montenegro») који су јављали Сињорији како су обећали сарадњу и како се очекује долазак охридског патријарха с плаћеним Арбанасима и са око 2000 Црногораца. Томић мисли да је све ово била бискупова „измишљотина којом се хтео користити код Сињорије“, мада додаје да су приликом напада провидура Фоскола на Бар „придошли у помоћ Црмничани“ (У Брузонијевој делу на које се позива Томић стоји «Mile huomini del Montenegro»). По Томићу, појединци су могли да учествују у рату, „али становништво Црне Горе у маси, као једна скупина, није узело учешћа у овом рату, па, према томе, није ни изменило свој досадашњи положај према Турцима“. Као доказ да су у доба Кандиског рата Црногорци сматрани као турски поданици и сумњиви људи, јесте наредба изванредног провидура Баталија да се Которани не смеју дописивати ни одржавати било какве везе с турским поданицима без његовог

знања. Године 1657 Фазли-паша из Албаније прошао је кроз Црну Гору, задржао се на Његушима, а онда сишао у Паштровиће, где је наишао на снажан отпор становништва, потпомогнутог ватром, са млетачке галије „Квирини“ Турци су били на црногорском земљишту, а Брузони нигде не помиње учешће Црногораца, док међутим помиње учешће неких херцеговачких племена. Томић закључује да се „ствар црногорска у односу према Млечанима идентификовала са Турском.“ Других података за ово питање из доба Кандиског рата немам сада при руци. Али, судећи према досад изнетим, и да их има, извесно је да би се њима досадашњи континуитет у односима Црне Горе према Турској утврдио“.

16) Приликом закључења мира на крају Кандиског рата, 1669 године, нигде се не спомињу Црногорци. Према томе, остало је њено стање према Турској као и раније. По завршетку рата поново се обнављају сукоби између Црногораца и Паштровића и опет настају протести Млечана код скадарског санџак-бега.

17) Као последњи доказ оваквог зависног положаја Црне Горе према Турској до краја Кандиског рата јесте чињеница да Црногорци устају тек у Морејском рату, када приступају отворено Млетачкој Републици у жељи да се помоћу ње ослободе турске власти. Уочи Морејског рата, 1681 године, помињу се Црногорци као турски поданици.

Уз ове Томићеве доказе, углавном млетачке провенијенције, могу се додати још неки у прилог његове тезе који потичу из ватиканског архива. Први од њих јесте примедба Инголија, секретара Конгрегације, од 25 јуна 1540 године »referente Em. D. Card-Spada instantiam populi Montis Nigri Diocesis Cetinensis in Servia sub Turcis nuper at fidem catholicam cum eorum episcopo perducti. . .«⁶⁵ Узима се да је овде реч о Црној Гори која је потчињена Турцима, јер би се могло претпоставити да Инголи мисли на Србију која је потчињена Турцима, а да је њој у духовном погледу потчињена Црна Гора. Лука Болица помиње 1647 године Његуше као »villa soggetta al Turco«.⁶⁶ Године 1659 Доменик Бубић каже за Брајиће да су потчињени Турцима.⁶⁷ Исти Бубић каже, годину дана раније, 1658, да је тамо власт у турској тиранској руци, да је народ притиснут дажбинама и наметима.⁶⁸ Године 1665 Петар Богдани, говорећи о Скадру, каже да се у Скадарском пашалуку налази осам вароши и провинција Црна Гора.⁶⁹ — У прилог Томићу навео је Ђурђев један хуџет из 1674 године у којем се Црна Гора назива кадилуком; писмо Сулејман-пашино од 1688 године, у коме се овај обраћа Црногорцима као турским подани-

⁶⁵ Архив Српске академије наука, 9260/III—22.

⁶⁶ Јован Радонић, нав. дело, 148.

⁶⁷ Архив Српске академије наука, 9260/XIII—21.

⁶⁸ Јован Радонић, нав. дело, 326.

⁶⁹ Исто, 289.

цима; писање турског географа Хаџи-Калфе који спомиње Црну Гору као део Скадарског санџаката; Никола Ериџо из 1692 године даје један опис Црне Горе у коме је назива кадилуком. Осим тога, Ђурђев наводи још два документа из саме Црне Горе: писмо владике Висариона од 8 новембра 1688 године у којем се каже да је Црна Гора под турском влашћу и обраћање владике Данила турском суду 1697 године.⁷⁰

На крају своје расправе Томић је почео да говори о аутономији, о великом утицају збора, о слободама које није уживала ниједна друга српска земља под Турцима. Ту је одједном стао, рекавши да је питање у начелу решено. Као да је осетио сву величину и ширину тих слобода, снажни и несаломљиви отпор Црногораца; као да је осетио да расправља о форми а не о суштини ствари и да ће, ако тако буде наставио, морати суштину да жртвује форми. Посматрајући питање са међународноправног гледишта, а Томић је то овде несумњиво чинио, могло би се рећи да је Црна Гора била потчињена Турцима, да је била турска провинција све до близу краја XIX века, до Берлинског конгреса. Недовољна анализа докумената која је била карактеристична за Томића и за документе из XVI века, као што је то Ђурђев показао на примеру Сануда, опажа се и на документима XVII века које он (Томић) наводи. Ако је могао некако да брани аномални положај Црне Горе у Скадарском санџакату (одбијање давања харача, војне помоћи итд., на шта санџак-бег има право) њеном непосредном потчињеношћу Порти, он није могао (а није ни покушао) да одговори на питање зашто нису Црногорци учествовали у Кандиском рату на страни Турака. Не би могао овде да се узме у обзир ни приговор да хришћани нису могли учествовати у турској војсци, јер има доста примера за супротно гледиште у погледу вазалних хришћанских земаља, и то баш у времену када је турска сила у односу на хришћанске земље била много јача него у XVII веку. Ако нису учествовали као борбене јединице, зашто нису учествовали као помоћне, коморџије, пешаци итд. Хаџибегић је године 1951 објавио чланак „Три фермана из прве половине XVI столећа“,⁷¹ у коме је показао како су у Македонији и Солунском санџакату пописивани као веслачи тамошњи хришћански поданици. У доба Кандиског рата, по Томићу, нема ничег сличног. Сам Томић је касније на другом месту морао о овом питању (учествовања Црногораца у Кандиском рату) да промени мишљење, о чему ће накнадно бити речи. Томић се не зауставља на местима из докумената који не иду у при-

⁷⁰ Бранислав Ђурђев, нав. дело, 53—4, 60, 87.

Хамид Хаџибегић, *Три фермана из прве половине XVI столећа*. (Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином, II, 86—7.

лог његове тезе. Интересантно је мало размотрити питање млетачких књигоноша. У напред наведеном документу (тачка 14) види се да се врше турске припреме за напад на млетачко земљиште, а Црногорци нуде Млечићима своје људе за књигоноше и не учествују у турским војним припремама, иако је Црна Гора најпогодније место за напад на Паштровиће и Котор. Другом приликом Млечићи, да би скратили пут за своју пошту, да не би ишла преко Херцеговине, где је турска власт несумњиво јака, јер је тај пут дужи за осам дана зими, а шест лети, већ да би могли користити стари пут преко Куча («*Strada vecchia di Cuzzi*»), не обраћају се Турцима већ потплаћују црногорске и брдске кнезове и мире завађене Црногорце и Куче. Томић не обраћа пажњу, кад говори о учешћу црногорских и брдских племена у турској војсци, на могућност да су они тамо ишли као плаћеници, као људи жељни плачке, на шта их је упућивало сиромаштво и неплодност њиховог земљишта, мада се из докумената које сâм Томић наводи у својим расправама може извући и такав закључак. Иако наглашава омразу и свађу међу племенима, он не узима довољно у обзир, при објашњавању питања учешћа Црногораца у турској војсци, жељу племена да се освете једно другоме, да опљачкају једно друго, за шта може да послужи пример Куча који наводи Томић на више места. Треба истаћи да су Кучи фактички били самостални, што признаје и Томић кад говори о независности брдских племена, мада у том питању није увек доследан.

Већ је речено да су Томићеви докази недовољно анализирани. Приликом оцењивања Томићевог доказа који је овде наведен под 1), треба узети у обзир битну ствар у овом доказу, тј. да је Дервиш-бег био постављен и за санџак-бега Пераста и Паштровића који су били под влашћу Млетачке Републике. Ако су Црногорци претили да ће послати делегацију на Порту да моли да се Дервиш опозове са тог положаја, треба претпоставити да су у подбадању становништва против Дервиш-бега имали неког утицаја и Млечани, јер није искључено да је баило протестовао на порти против поступака Дервиш-бега у односу на Пераст и Паштровиће. — Нетачно је да су Црногорци били у ово време под турском влашћу. На основу изричитих млетачких сведочанстава која доноси Глигор Станојевић, Црногорци су крајем XVI века били против Турака и желели су да се ставе под заштиту Млечана.⁷² — Претња с Црногорцима од стране Дервиш-бега може се објаснити претпоставком да је он знао за честе сукобе Црногораца и млетачких поданика и да је желео да потстакне Црногорце на плачку млетачких поседа.

2) Чињеницом да су Црногорци крајем XVI века били у непријатељству са Турцима и желели да се ставе под заштиту

⁷² Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба Кандиског рата*, 5—6.

Млетачке Републике, обара се и доказ Томићев наведен под тач. 2), али је у вези с тим потребно размотрити и питање учешћа Црногораца у Кипарском рату. — У прилог учешћа Црногораца на страни Млечана у рату 1570—73 године не говори само митрополит Василије, већ и млетачки писци чија су се дела појавила почетком XVIII века, Андреа Морозини и Паоло Парута. — Учесће Црногораца на страни Млечана у доба Кипарског рата може се закључити из претставке црногорских првака Млечанима године 1647.

У прилог мишљењу о учешћу Црногораца у Кипарском рату говори и један податак који ће годину дана по штампању своје тезе изнети Ђурђев. Он каже: „Повлачење становништва пред притиском у друге, мање изложене крајеве може се констативати и другде. Из дукађинског дефтера из исте године (1570) може се утврдити да се становништво Црне Горе из мање брдовитих крајева, изложених притиску и почетку читлучења, повлачило у брдске крајеве, нарочито у нахију Цетине (каснију Катунску нахију)“.⁷³ Ово повлачење, и то баш 1570 године, осим несумњивим процесом читлучења, објашњава се врло добро и непријатељским ставом Црногораца према Турцима и лепо се слаже с тврђењем Паола Паруте да се тада веома велики број Црногораца потчињено млетачкој власти. Учесће албанских племена у рату 1570 године на страни Венеције, као и непријатељски став Црногораца према Турској крајем XVI века, говорили би такође у прилог старијег схватања о питању учешћа Црногораца у Кипарском рату. — Нема никаквог значаја мишљење Томића; ако он није нашао документе који би говорили у прилог старијег схватања, то још не значи да ти документи не постоје, а најмање да су се Црногорци потпуно пасивно држали или били на страни Турака. Треба се сетити да је Томић слично говорио и о ставу Црногораца за време Кандиског рата, што се показало потпуно погрешним. Није без значаја указати на чињеницу да се критички Руварац у овом питању слагао са митрополитом Василијем.

3) Немогућно је потпуно се ослонити на податке које даје Болица. Већ су старији историчари приметили да је Вујо Рајчев из Ријечке Нахије; осим тога, Боличин опис је противречан, јер док на једној страни говори о одметнутим и побуњеним Брђанима и њиховим успешним и дугачким пљачкашким походима, на другој наводи турске команданте под чијом командом стоје поједина племена. Док Бици каже за Куче да их је половина православне, а половина католичке вере, Болица, свега неколико година после, за православне Куче и не зна. — Болица говори о претставницима турске власти у Подгорици, а из ових наведених

⁷³ Бранислав Ђурђев, *Из историје Црне Горе, брдских и малесијских племена*, Сарајево 1954, 217—18 (видети и поменути рад Глигора Станојевића (стр. 5, нап. 7).

докумената види се да је та власт имала неког значаја тек кад је ту близу била велика санџакова војска. — Није без интереса мишљење старијих историчара да се Боличини подаци не могу у потпуности прихватити и због тога што је Болица био католик. Можда у вези с овим треба тражити објашњење Томићевој констатацији која се чешће понавља, да налази више података о Брђанима но о Црногорцима; извештаје су махом писали католички мисионари у чијим је очима Црна Гора јеретичка и шизматичка земља о којој се ништа добро није могло рећи.

4) Пораз Али-бега Мемовића 1604 године доказује да су Црногорци, као и Брђани, плаћали харач само у тешким тренуцима, кад није било никаквог изгледа на успешан отпор, али чим би осветили мало снаге, одбијали би плаћање харача. — Године 1603 покушао је скадарски санџак-бег да посети Црну Гору, али су се Црногорци томе одупрли и санџак-бег је претрпео знатне губитке.⁷⁴ — Да ли се може рећи да су оба ова похода била предузета без знања и прећутног одобрења Порте? А ако једна влада нема снаге да од својих поданика наплати харач, може ли се рећи да она над њима има неку власт?

5) Случај разграничења између Шпиљара и Његуша јесте доста јак доказ у прилог Томића. Треба ипак узети у обзир да су ту пресудну улогу одиграли Млечани кад су се Црногорци нашли између два непријатеља. Али Турци нису ни желели ни могли да ту одлуку спроведу у живот. Млечанима је било стало да имају мир на тој страни, па су искористили формалну страну турске власти над Црном Гором, знајући врло добро да Црногорци не могу никад ићи са Скадром без опасности за свој опстанак. — Карактеристично је да су се средином XVIII века у преговорима са Русијом, а у циљу спречавања исељења Црногораца (тј. губитака људске снаге која их је штитила од Турака), позивали на то да су они турски поданици, да је Црна Гора турска провинција, иако су врло добро знали да је она фактички самостална. У циљу постизања жељеног ефекта Млечани нису бирали средства, па су предузимали и блокаду Црне Горе.⁷⁵ Иако су Његуши били под Турцима и 1647 године, то ипак није ништа сметало Млечанима да 1646 године, као што ће се из даљег излагања видети, говоре о Црној Гори као бедему своје одбране. Овим се још више умањује овај Томићев доказ.⁷⁶

6—9) Овде треба истаћи да се не узима у обзир омраза и свађа међу племенима, њихова разједињеност и жеља за осветом

⁷⁴ Глигор Станојевић, *Прилози за историју Црне Горе и Боке Которске...*, стр. 55.

⁷⁵ Јован Н. Томић, *Црногорски митрополит Василије Петровић и покушаји емиграције Црногораца у Русију 1754—1757 год.*, стр. 225—6 (Глас Српске краљевске академије ХСВИ).

⁷⁶ Видети напомену 91 и 24.

и пљачком, што се најлакше могло постићи сарадњом са Турцима. — Не поклања се довољно пажње чињеници да су Турци тражили дозволу за пролаз не само преко млетачког већ и преко црногорског земљишта и да су им то Црногорци одбили исто онако као и Млечани. — Не узима се довољно у обзир чињеница да су тада Црногорци били у свађи са Климентима и осталим Брђанима, као што се види из разговора који је у Котору имао Марко Вујов са провидуром кад је Марко обећао провидуру да ће ићи у Клименте, одакле је жена његовог брата, да поради на измирењу Црногораца и Брђана.

У вези са овим треба истаћи да су се у турској војсци коју су потукли Црногорци налазили и Кучи. Вероватно је постојала жеља код Црногораца да им се освете. Као што је речено, постоји аналогни случај у 1646 години када је Бехир-ћехаја покушао помоћу Црногораца да савлада Клименте. — Из напред наведених докумената о борби Брђана и Турака ових година види се да су походи турске војске у Брда 1610 и 1611 године предузимани по наређењу царске власти. Нема разлога претпоставити да није исто било и 1609 године када су Црногорци одбили захтев да се Турцима дозволи пролаз преко њиховог земљишта, а то значи да су се они фактички успротивили султану. — Ако је Арслан-паша тобоже водио рачуна о црногорским повластицама, то је било због тога што му није ишло у рачун да у моменту кад трпи поразе од Брђана, има Црногорце, уместо сарадника, за непријатеље, знајући врло добро да су Турци од њих претрпели два пораза 1603 и 1604 године.

У вези с овим треба споменути да је 1614 године одржан збор главара у Кучима, где је речено да црногорска брда и планине кимериотске нису никад плаћале данак султану „будући су вечито били слободни“.⁷⁷ Докуменат који говори о овом збору Томић не употребљава, сматрајући га фалсификатом, али Ђурђев, сасвим правилно, одбацује такво Томићево гледиште. Ова реченица одговара фактичком стању, као што се може видети из наведених докумената, а што ће се још боље видети и из оних која се буду у овом раду даље наводила. Треба навести и податке из дневника Марина Сануда који потврђује основну тачност ове констатације. Трећег фебруара 1532 године говорило се да из Јањине иду јаничари према Валони (2000), а очекивало се још 5000 (пет хиљада) и мислило се да ће да иду на Албанце. Шестог априла исте године јавља Санудо о тешком поразу који је у Кучима и Пиперима претрпео скадарски санџак-бег. У вести од 11 марта 1533 године каже се да су отишли санџак Persich и са њим укупно 30.000 људи према Кимери. То су били све сами Турци, а не Морлаци, јер у њих немају поверења. Циљ експеди-

⁷⁷ Јован Н. Томић, *Састанак и договор српских главара у Кучима 1614 године ради устанка на Турке*, Београд 1901, стр. 7.

ције био је, по Сануду, заузео Кимере, пошто Кимериоти неће да плаћају данак (et taloso) султану.

Наведену констатацију из „Састанка и договора српских главара у Кучима“ потврђивао би и извештај Франческа Делфина од 23 новембра 1616 године, у којем стоји за Црногорце „Овај народ је мало послушан султану, иако је под његовом влашћу“.⁷⁸ Године 1623 Црногорци, Грбљани и Маињани одбили су захтев скадарског санџак-бега да исплате харач, протерали су његове харачлије и убили тројицу његових најпознатијих људи.⁷⁹ — Фактичко стање садржано у изјави кучких главара потврђује релација љешког бискупа и скадарског администратора Бенедикта Орсинија из 1629 године. На 118 л. те релације стоји: »Consideranda est haec relatio diligenter, nam plures populi, de quibus in haec relatione turcis rabelles manutenendi videntur in fide catolica ne defecta sacerdotum ad schisma, vel gentilismum deficient, quia ut episcopus Alehii refert, hi populi natura locorum quae incolunt muniti, Turcis infestissimi sunt, et nunquam poterunt ab eis cum exercitu 45 milium militum subiugari: praeterea occurrente casu, Quod turcarum monarchia vacillet, poterunt iidem populi cum 40 milibus armatis opem ferre nostris militibus.« На 120 л. исте релације наведена су племена односно народи који су непотчињени Турцима. То су: Клименти, Кучи, Хоти, Кастрати, Пипери итд. „Осим њих су и Црна Гора изнад Котора, Бијелопавлићи са многим другим местима али православне вере.“⁸⁰

⁷⁸ Глигор Станојевић, *Прилози за историју Црне Горе и Боке Которске* . . . 55.

⁷⁹ Исто. 55.

⁸⁰ Архив Српске академије наука, 9260/XIII—58, 59.

(Ibid. Fol. 120) Popoli non sottoposti a Turchi in Albania che stanno senza sacerdote.

Diocese di Scutari, Pulati case 727.

Climenti case 360.

Cuci case 80.

Hotti case 20 in circa. (Стоји 200 — Б. II.)

Castrati case 60.

Piperi case 80.

Schirieli case 80.

Giamarat case 120.

Lugi case 24.

Teritorio di Drivasto fino a detto loco Dusemani con alcune altre ville piccole sopra Scutari assai case 1000.

Diocese Sapatense, Balea case 200.

Puika case 300.

Diocese di Alessio. Dibri case 150.

Fandei Made case 80.

Diocese Albanense ha Itafandina, Fandei Vasule, Merdita, Bulgari, Htella, Selita, con molte altre tribu e loghi da noi non cognosciuti dove saranno piu di tre milla case. Oltre lidetti sono il Monte Negro sopra Cataro, Bielo Paulovich con molti altri lochi ma di rito scismatico. (somma case) 6841. (Tergo). Nota delli popoli non sottoposti ai Turchi in Albania e che stanno senza ministri catholici per la maggior parte.

10 и 13) Томићеви аргументи наведени овде под овим тачкама сматрају се најјачим, нарочито Руварчев аргументат са Хумцима. Може ли бити речи о некој самосталности Црне Горе кад у споровима међу самим Црногорцима последњу реч има кадија — претставник турске власти? Пред овим Руварчевић аргументом морао је да застане и сам Томановић. Ево шта је Томановић одговорио: „Најпослије, што у ово доба наодимо „црногорског кадију“, за кога сâм г. Руварац признаје да му је било сједиште у Љешкопољу, дакле изван граница старе Црне Горе, треба се сјегити, да је било тада Турака у Црној Гори, и да су они морали имати свога кадију, као што га и данас имају, па не само кадију него и муфтију, а господин Руварац зар неће отуда тврдити да и данас влада турска власт у Црној Гори!“

„Допуштајући да је у ово доба било турског уплива у неком дијелу Црне Горе, отуда не слиједи да га је било по свој Црној Гори.“⁸¹ — Али Томановићев одговор није убедљив. Можда би се овде могло помишљати на оне повластице које су имали Црногорци, у овом случају да им кадија решава оне спорове које сами не могу да реше. Али је и то исто тако нубедљиво колико и Томановићево резонување, јер се врло често ауторитет кадије није осећао ни у самој Подгорици. — Данас, иако се не може на задовољавајући начин објаснити случај са Хумцима, може се са сигурношћу рећи да тај Руварчев аргумент има, у смислу Томановића, само ограничени значај.

У планинама Црне Горе и северне Албаније није се осећала турска судска власт. Тамо је владало обичајно право и царевала крвна освета или груба самовоља. Хаџибегих је у свом раду „Грбљански документи из XVII стољећа“ писао да је турска власт у Грбљу настојала да искорени крвну освету. Ова констатација Хаџибегиха је потпуно логична, јер из саме суштине државе произилази да она треба да буде врховни арбитар на сувереном подручју; поготову би то требало да буде случај са источњачком централизованом државом теократског типа каква је била Турска. Али Турска то није могла да буде у Црној Гори и Брдима, јер није располагала физичком снагом да своју вољу спроведе у живот. Хаџибегихеви документи не показују ниједну пресуду из Црне Горе.^{81а}

Ускоро после случаја са Хумцима десила се отмица владике Мардарија. Међусобна убиства и пљачкања Црногораца и Турака из Подгорице довела су августа 1639 године до измирења у Зети. Свака страна је изабрала 24 судије и тај изабрани суд од 48 чланова осудио је Подгоричане да плате извесну суму, а Црногорце да плате чоху отету од турских трговаца. Међутим,

⁸¹ Др Л. Томановић, *Г. Руварац и Монтенегрина*, Сремски Карловци, Српска манастирска штампарија, стр. 32.

^{81а} Објављен у *Прилозима* за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином I, Сарајево 1950.

Турци, пошто су се уверили да Црногорци неће моћи вратити отету чоху, јер су је међусобно поделили, њих 40 на броју напали су ноћу 22 августа 1640 године на владика Мардарија. Везаше га и одведоше у Подгорицу. Тек после откупа ослободио се Мардарије.⁸²

У свом извештају од 16 априла 1643 године оцу Керубину јављао је мисионар Карло дела Мирандола о непријатељству између православних Куча и католичких Хота. Измирио је Груде и Хоте; једни су, каже, стајали с једне, а други с друге стране реке, а они, фратри, заклели су их на јеванђељу »*di non offendersi*«; измирили су Груде и Хоте, Куче и Клименте. Нарочито је интересантно саопштење да су се потом Клименти измирили с Подгорицом наочиглед такорећи турског судског органа — кадије, чији се утицај, као што се види, нигде не осећа, јер је била слаба турска власт чији је он орган.⁸³ — Мир Климената са Подгорицом био је мир равног са равним, у маломе, државе са државом. Не треба се томе чудити, јер је неколико година пре тога од тих истих Климената била потучена пашина војска која је по царској наредби ишла на њих. — Племена, дакле, ратују и с Турском и међу собом; мире се, доносе пресуде и старају се за њихово извршење, бирајући у том циљу она средства која су им у датим околностима изгледала најпогоднија. Колико је мало значао кадија, види се и из напред наведеног документа од 22 јуна 1611 године који показује да о кадији нису водили рачуна чак ни Турци из саме Подгорице, већ су на свој начин прибегавали самозаштити. Треба уосталом навести шта о црногорском кадији каже Болица: »*Il caddi di Monte Negro ha la residenza in Gliescopoglie, questo per il più serve per il concier delle saline del turco nel pian di Cattaro.*« — Колико то све чудно звучи према ономе што пише Хаџибегич за Грбаљ у напред наведеном раду: „Пошто шеријатско право стоји на принципу да сваки одговара за своја дела, то је разумљиво да се крвна освета не може толерисати пред судом. Пред шеријатским судом не може бити ни мирања, јер убица има сам да искуси прописану казну“

Ове Руварчеве и Томићеве аргументе из судске праксе XVII века не би потврђивале ни тадашње вести политичке природе. Већ је Ђурђев указао на Леонардијев извештај из 1638 године у којем се овако говори за Црну Гору: „Иако је она потчињена Турцима, ипак је она уствари слободна као и Клименти и остали горштаци и тамо Турци врло ретко долазе“. — Да је Црна Гора била фактички слободна, говори и писмо владике Мардарија од 25 јануара 1640 године упућено папи Урбану VIII у којем

⁸² Јован Радонић, нав. дело, стр. 145—6.

⁸³ Исто, стр. 104.

црногорски владика објашњава разлог свог недолажења у Рим. „Уре се бисмо приправили да придемо ω рождству Х(р)и(сто)ву, (у)то доће нови бегъ съ множество Турькъ на ωве меаше, срѣдито поче люди глобит(и); уто чекаше Беглерь-бегию ѿъ Румелие, зашо е пришь съ многомъ войскомъ въ албасанъ на ωве меаше. А ми по въседин беду ѿ инхъ имамо, те ме всь ѿви народъ съ велиц(и)ми молбами утвьди да ихъ не бихъ ѿставио, да на нихъ велика беда не пане“.

Тога дана је са Цетиња владика Мардарије упутио писмо и кардиналу Барбаринију у којем и њему износи исте разлоге с којих није могао лично доћи у Рим, тај „нови и свети Сион“, али за новог скадарског бега каже „въздржи се въ жетву“, тј. Турци су дошли до Зете како то Нежић преводи на латински.⁸⁴ — У Гавриловићевим исписима из архива Конгрегације за ширење вере налази се интересантна релација Керубина трентског из 1641 године у којој се говори о слободним планинцима и тешко експлоатисаним чивчијама у равници («Questi genti della pianura sono mediocrementе docili»), те по томе потпуно одговара схватањима наших историчара-романтичара. Међу та брда Керубин трентски убраја и Црну Гору (мада каже да је један део тих брда потчињен неверницима, а један није); као равнице наводи само Задрим и Маћу. Католици по равницама тешко су угњетавани од неверника, тако да не могу више да издрже. У прошлости се, каже, један део њих због незнања, један део због великог угњетавања, изгубио, а један део је опет „због своје охолости“ отпао од вере и ови отпадници постали су гори но рођени неверници. Људе пак из планине веома је тешко привићи да живе по законима вере. Они су постали скоро као варвари и због сиромаштва самих брда и због жеље да се бране од сиромаштва које им долази од Турака, а највише због тога што немају свештенике. Увек су, каже, волели да краду, пљачкају, убијају и продају мушку децу Турцима (vender li figli schiavi a Turchi); сада их треба учити да праштају, да не краду, да не пљачкају, да не продају робове, да иду на богомоље, да се исповедају итд. Керубин трентски хвали нарочито мисију у Грудџу коју помаже монсињор Болица против Турака и православних.⁸⁵

⁸⁴ Dr Carolus Nežić, *De pravoslaviv jugoslaviv saec. XVII ad catholicam fidem reversis necnon de eoriv conceptu romanae ecclesiae*, Roma, Typis polyglottis vaticanis, 1940, стр. 73—4, 77—8.

⁸⁵ Архив Српске академије наука, 9260/XIII—57.

»La missione d'Albania la passa bene, e fa del frutto. Ma le fatiche... sta sparsa in 6 luoghi (eccetto Cattaro e Perasto) cioè a Gruda tra... mense, et Monte Nero sta un luogo nell'arcivescovato d'Antivari. Ago... puleti (?) e Giacovia un altro luogo. A Miriditti un altro, nel vesco (vato di) Alessio. A dervend un altro tra Durazzo e Croia nell'arcivesco (ovato) di Durazzo. Uno a Mattia nel vascovato d'Alessio, et un

И судски-правни аргуменат Томићев из 1667 године, када се прибегло ауторитету кадије да би се решио један спор, може се ослабити чињеницом да је тада још увек трајао Кандиски рат, а нарочито уговором који су склопили с претставником пограничне млетачке власти црногорски главари по одобрењу збора 4 децембра 1660 године и који је био „уперен против интереса Турске, с којом је Млетачка Република била тада у рату“. У том уговору су били и претставници домаћих муслимана. „Ријека Морача означава се као црногорска граница према турском подручју“.⁸⁶

11--12) 14) На основу ових горе изнетих аргумената може се рећи да питање књигоноша доказује баш супротно ономе што хоће Томић, тј. ту се не осећа турска власт; Млечани не желе да увуку Турке у свој спор са Црногорцима и Брђанима, желећи да у случају рата ове имају, уза се; одлазак црногорских првака код кадије може да значи и то да они желе да избегну све оно што би могло довести до турске војне интервенције; Мардаријево писање Млечанима да су Црногорци под тешким турским јармом значи уствари само то да је тада био јак турски притисак на Црну Гору, чија се војска налазила на Зети, као што се види и из наведених писама владике Мардарија папи и кардиналу Барберинију. — Четрдесетих година XVII века радили су Црногорци на томе да се ставе под заштиту Млетачке Републике.⁸⁷ — Године 1644, као што је речено, писао је Бан Батиста Гримани да Црногорци и Брђани почињу да уживају плодове слободе и остају отргнути испод турског тирјанства.“

15) Тврдња Томићева о неучествовању Црногораца у Кандиском рату претставља највећу грешку у овом његовом раду

altro luogo. I sopradetti luoghi sono parte in montagne, e parte in pianura)...

Tra Pulgorizza citta de infedeli il Monte Nero e chalne... in circa 800 case cattoliche. Li altri sono diventati tutti p... (in) fedeli, e parte scismatici, per mancamento di ministri, e li... in estremo bisogno dell'anime loro. La missione di Gruda vicino a chlementi una meza giornata e piantata solo adesso et e di grandissimo frutto perche agiuta tutti gli monti, cioe Montenero Chelmenti, Otti (?), Castratti, Cucci e Schrielli. Il Monte Negro sono tutti scismatici e fin hora 16 son convertiti all'ubidienza della chiesa Romana e una villa di 40 case e preparata. L'Ilmonsignor Bolizza agiuta e favorisce molto queste missioni avanti Turchi e scismatici, e inparticular questa di Gruda, dove che e degno d'esser stimato«...

»Parte di questi monti sono in parte soggetti a infedeli e in parte niente. Quelli che imparte (in parte) sono soggetti, sono molto affiitti, perche patiscono danno da infedeli o per il male che fanno quelli de monti, che non sono sogettii«.

⁸⁶ Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић, Доказ о аутономији Црне Горе XVII вијека, (Историски записи, IX—2/1953, стр. 504).

⁸⁷ Јован Радонић, нав. дело, стр. 184.

⁸⁸ Видети напомену 21.

(„Политички односи...“); она руши целу његову концепцију о односу Црне Горе према Турској. Доведено је у питање и његово мишљење о збору српских главара у Кучима 1614 године и питање учешћа Црногораца у Кипарском рату. Тај наш велики историчар, многозаслужан по својим огромним пионирским подухватима и достигнућима на пољу наше историографије, није имао много среће у решавању питања веродостојности докумената. Он је веровао да ако није о једном догађају ништа забележено у званичним документима, и то само оним које он има при руци, тог догађаја није ни било. Држећи се тога, а немајући Руварчеве лудидности, доносио је он о многим питањима категоричке закључке и тврђења и поред постојања озбиљних елемената који су упућивали на опрезност и уздржљивост. Касније је морао да промени своје мишљење и у расправи „Питање Царева Лаза“ пише овако: „Према објављеним архивским подацима, па и архивским која су ми раније била при руци, дуго времена веровао сам да су Црна Гора и њена племена мировали за време Кандиског рата (1645—1649). Међутим, према мојим архивским истраживањима последњих година излази да је Црна Гора првих година тога рата била у покрету и на страни Млетачке републике против Порте...“⁸⁹ — Томић на истом месту наводи и пораз који су Црногорци задали Турцима 1648 године. — Карактеристично је да је Томић ово саопштење учинио у напомени и да је даље остао при свом схватању црногорске историје. У Томићевој заоставштини нашао је и објавио Глигор Станојевић један докуменат о таквим повластицама Црне Горе које се граниче са слободом.⁹⁰ Овај докуменат дао је јаку основу браниоцима традиционалног схватања црногорске историје у смислу Томановића, Ровинског и других, против којих се Томић тако дуго и истрајно борио бранећи гледиште Руварца. То је највероватнији разлог што сам није објавио тај и остале документе који говоре у смислу старијег схватања црногорске историје. Карактеристично је напоменути да је Томић у „Грађи за горњу Албанију“ имао прилике да се увери колико је народно предање тачно, и с друге стране, како су погрешне поједине Руварчеве хипотезе. — Да ли црногорске повластице под Турцима садржане у документу из Томићеве заоставштине, објављеном од стране Глигора Станојевића, одговарају стварности с обзиром да су га писали сами Црногорци? Да ли то није била жеља да се од Млечана извуче што више? Било је свакако тренутака када су Црногорци давали и више но што су дужни према тим повластицама, а било је и таквих када о својим обавезама нису водили рачуна, као што показују напред наведени документи: све је, дакле, зависило од

⁸⁹ Јован Н. Томић, *Питање Царева Лаза*, Београд 1933, посебно издање Српске краљевске академије, стр. 218 (напомена).

⁹⁰ Видети напомену 96.

тога да ли је и колики уплив, говорећи језиком Томановића, могао да врши Скадар на Црну Гору и какви су били односи Млечана са Портом.

У Томићевој заоставштини постоји неколико докумената карактеристичних по томе што у ово доба показују фактичку самосталност Црне Горе, али и извесно тренутно колебање и нејасност у држању Црногораца према Скадру. Ту на првом месту долази поменути извештај провидура Николе Контаринија од 18 априла 1646 године. Одвраћајући Црногорце од сарадње са Турцима против Климената, провидур их упозорава да ће их та сарадња само ослабити и да ће Црна Гора поново бити тиранисана и угњетавана, од чега је сада слободна благодаречи млетачкој помоћи. Као Клименти, и Црногорци имају разлога да се плаше новог санџак-бега због аката непослушности изражених према његовом претходнику. Контарини говори о промени мишљења које је његово разлагање изазвало код црногорских првака који су га посетили, па затим хвали свог претходника који се на све могуће начине трудио да држи одвојене Црногорце од Скадра, да „подгрева“ њихове супротне позиције, да свим срдствима појачава отпор Црногораца да не би пропали млетачки поседи, тако битни за њихове интересе и бедем њихове одбране. А да би се одбранили ти млетачки поседи, нужно је одржавати добре односе са црногорским главарима. Говорећи да је он због тога увек практиковао политику добрих веза са Црногорцима и старања да се ови одрже у добром расположењу према Републици; да ће то и даље наставити и да то сматра својом дужношћу према отаџбини. Контарини уствари говори исто оно што ће сто и неколико година касније поновити и његов наследник у Котору, провидур Гримани.⁹¹ — Из извештаја од 10 маја 1646 године види се да се преговори између скадарског паше и претставника Црне Горе воде као преговори између две државе; да то није однос поданика и суверена. Јављајући о повратку црногорских главара из посете коју су учинили самом паши, каже исти Контарини како је сазнао да их је паша много лепо примио и да им је много ласкао; дао им је жита и трудио се на све начине да их одбије од сарадње са Млечанима; желео је да уклони све препреке које би могле да омету помоћ Скадру овог бројног народа, па их је тако измирио са Подгоричанима, њиховим главним непријатељима, да би их имао уједињене и спремне за сваку потребу.⁹² — Да ли су Црногорци преузели неке обавезе према Скадру? Првог јуна 1646 године јавља Контарини како су црногорски и грбаљски кнезови по завршетку рада у соланама били позвани да приме наређења скадарског паше. Провидур их је убе-

⁹¹ Видети напомену 24.

⁹² Томићева заоставштина, 8711/IX—и/3 (и у наведеном раду Г. Станојевића, стр. 18).

ђивао да се не одазову пашином позиву, али изгледа да није имао успеха, јер није могао да им пружи помоћ.⁹³ Четрнаестог јула 1646 године изгледало је Млечићима да ће доћи до заједничког турског и црногорског напада на Паштровиће. Паша се са војском упутио према Цетињском манастиру.⁹⁴ — Двадесет трећег фебруара 1647 године јавља се из Котора да су дошли изасланици владике, спахије Мартина и кнезова са писмима у којима се говорило „о добровољној предаји ове наше отаџбине Црне Горе пресветлој Републици“ Црногорци су своје захтеве формулисали у осам тачака и молили су да их Сињорија потврди, а они ће после са оружјем ступити у њену службу. — У пропратном акту провидур истиче добро расположење које су успевали Млечани да одрже међу Црногорцима дајући им разне поклоне; и остали ће кнезови лично да дођу да ратификују оно што су једни већ урадили; не треба много водити рачуна о њиховим захтевима, већ имати пред очима само војни интерес, јер ће ова предаја добро доћи Републици ради одбране Котора; пристанак је озбиљан и општи и учињен је од свих кнезова Црне Горе чији број прелази шездесет; да би био сигуран да ће Црногорци ићи са Млечанима, предложиће им он (провидур) да у заједници са Грљанима изврше неки подухват против Турака. — У овој претставци Црногораца Млечанима налази се интересантан податак

⁹³ Исто, IX—и/7 (Нешто је коришћено и у Станојевићевом раду, али су изостављене и неке карактеристичне реченице које се због тога овде наводе. — »...Hoggi sono venuti a significarmi la necessita che tengono di condursi all'obedienza del Bassà sudetto, et havendoli persuasi soavemente a dichiarazione di non voler unirsi di questi sudditi, non si sono mai estesi in altro impegno, che di officiosità, apparenti dalle quali resto assicurato, che la forza supera in essi quella buona inclinazione, che per avventura havessero di non alienarsi già mai dalle buone corrispondenze con questa Piazza anco per loro privati interessi; ma vedo però che ogni ufficio, e cortesia, che con loro si usa li obbliga alle delusioni senz alcuni profitto, poiche certamente o devono esser nemici o amici del Gran Signore. Professione di nemici non la possono fare con forze deboli. Parte d'essi l'anno passato aggiustati, e divisi gl'interessi.

Il timore in questo caso li costringe a ciò che la volontà non inclina: Dimandano assistenza, e questa non se li puo dare, e l'impegno loro è così avanzato, che con gran pericolo si potrebbero staccare dall'obbligazione concertata»...

⁹⁴ Исто, IX—и/9 (искоришћено и у поменутом раду Гл. Станојевића, стр. 19, али је код њега глагол *condursi* употребљен у значењу *стићи*; у Деановићевом „Италијанско-хрватском речнику“ пак *condursi* има значење *упутити се*. Ево како гласи тај део текста који је испустио Станојевић: »Avanciatosi già molti giorni il Bassà di Scutari a Podgoriza sotto pretesto d'incalorire colla sua assistenza l'essatione del tributo, che il suo chiecaia andava facendo nel monte, dopo haver posto in sicuro questo capitale praticato le volontà di questi del monte, fatto la descrizione delle genti, e colli concerti, che intelligenze di questi di Risano, e Castel Nuovo, he le han dato li maggiori eccitamenti deliberato le mosse a danni di questi Confini, si e condotto heri al Monasterio di Cettigne»...)

о томе да су им „прошле године“ (тј. 1646) нудили Турци „larggissime grazie“ само да заједно с њима иду на Котор, али им они — Црногорци — нису никад дозволили улазак у своју земљу.⁹⁵ — Двадесет седмог маја 1647 године јавља Контарини да је потписан акт о преласку Црногораца под заштиту Млетака и њиховом обећању да ће Млечанима пружити сваку врсту помоћи. Млечани, пак, да би имали неку сигурнију залого верности „ових нових поданика“, желели су да их мало искрваве са Турцима и било је говора између провидура и црногорских првака о акцији против Турака у Жабљаку и Подгорици.⁹⁶ — Двадесет првог јула 1647 године јављају Млечани да су сазнали да санџак-бег лично треба да стигне у Црну Гору да би Црногорце натерао на послушност и затим их упутио на пљачкање млетачких крајева, па су одмах упутили Војина да са својим људима ухвати санџак-бега, али је овај умакао.⁹⁷

16) Нетачно је да су Црногорци остали под турском влашћу по закључењу мира на крају Кандиског рата. Нити су Брђани признавали турску власт, а нису ни Црногорци. Године 1681 румелиски Беглер-бег полази са 6000 људи не само да умири Арбанасе већ да натера на послушност и Црногорце. Карактеристично је да је овај поход Турака против Црногораца дошао, по Томићу, на захтев Млечана.⁹⁸

17) Сасвим је јасно да треба одбацити Томићево мишљење да Црногорци устају против Турака тек у Морејском рату.

Напред наведени подаци из архива Конгрегације за ширење вере који говоре у прилог Томићевог мишљења немају неку доказну вредност. Ту се у суштини полази са међународноправног становишта. Извештај скадарског бискупа Петра Богданија потиче из доба Кандиског рата, када су стране трупе прелазиле и пустошиле црногорску територију. Исто вреди и за извештаје Доменика Бубића, кад он говори да је световна власт у турској тиранској руци, да је народ притиснут великим наметима и ку-

⁹⁵ Из овог би излазило да је погрешно писање Гл. Станојевића (стр. 19 поменутог рада) како је 13 јула 1646 године паша „стигао на Цетиње“ и да „Турци нијесу намјеравали да нападну на град“, тј. Котор; да „циљ скадарског паше није био да напада Котор него да овом шетњом око Црне Горе и кроз њу устраши Црногорце“.

⁹⁶ Молбу Црногораца за прелаз у млетачко поданство објавио је Глигор Станојевић у свом раду *Црна Гора у доба Кандиског рата...* (стр. 27), али је није добро датирао, стављајући је у 1648 годину. Један део извештаја провидура од 27 маја 1647 године објавио је Станојевић у истом раду на стр. 24. — Овај се документ чува у архиву Српске академије наука (8711/IX—о/4). — Цео овај рад Гл. Станојевић је прештампao уневши га у своју тезу *Црна Гора у доба владике Данила*, али погрешке није исправио.

⁹⁷ Томићева заоставштина, 8711/IX—п/3 (у Станојевићевом раду коришћен на страни 24—5).

⁹⁸ Јован Томић, *Политички однос...*, 93.

лицима; из напред наведених докумената се види да се то не може применити ни на све крајеве, ни на сва времена нововековне црногорске историје, али се може применити на равничарске крајеве, мада је и тамо народ давао отпора. Карактеристична је Бубићева напомена да су два главна места у Црној Гори — Жабљак на обали Скадарског Језера и Подгорица на Морачи.

Полази се са становишта турских претензија међународноправно признатих и у хуџету из године 1674 који наводи Ђурђев. Исто вреди и за Сулејман-пашино писмо из 1688 године, као и за извештај Николе Ерица из 1692 године. И једно и друго потичу још из времена рата. Чини ми се да је писмо владике Висариона слично Мардаријевом писму од 1640 године, што се тиче положаја Црне Горе према Турској, додајући томе да ово писмо потиче из времена рата.

За разматрање положаја Црне Горе према Турској у XVII веку мора се безусловно узети у обзир и Сајфридово дело *Türkische Reis-Beschreibung*, где се између осталих помиње као слободан крај и Црна Гора. Томић пише: „Затим Сајфрид набраја који су то крајеви и народи, па наводи: Црну Гору, од Албанаса Химериоте и даље хајдуке, ускоке, мартолозе, морлаке и Бугаре... Томановић узима само овај пасаж, без обзира што се то исто каже и о Морлацима, Мартолозима, Химериотима и Бугарима, о којима с друге стране позитивно знамо да су били султанови поданици“.⁹⁹ Али сви напред наведени подаци, нарочито они који потичу из Ватикана, показују да су Сајфридови подаци у основи тачни. — Основну тачност Сајфридових података о слободи балканских планина показује и Леваковићев спис о животу султана Јахије.¹⁰⁰ Из тих података се види да су Клименти заиста предузимали дугачке пљачкашке походе и да су имали везе са македонским одметницима који су господарили планинама све до Свете Горе. Ове Леваковићеве податке потврђује и Болица кад каже да су Клименти ишли чак до Једрена, а затим и изјаве брдских главара Млечанима о походу на Пећ и Скопље средином XVII века, као и и сви наведени документи. Сам Томић пише о том Леваковићевом раду овако: „Откуда су пак Леваковићеви подаци за живот султана Јахије, дознати се не може. На први поглед и при првом читању одломака што их је соапштио Катуалди из Леваковићева рукописа, чини се као да се чита најчудноватији роман, као да је творевина саме маште, али интересно је да се његово казивање подударно готово у свим тачкама, где има архивских података, да се провери“. О делу Катуалдија о животу султана Јахије каже Томић да је интересантно по томе „што је пуно архивских података што их је писац нашао по разним италијанским и шпанским архивима“ и да му је за осно-

⁹⁹ Исто, стр. 80.

¹⁰⁰ Јован Н. Томић, *Састајак и договор...*, стр. 22—3.

ву послужио Леваковићев рукопис.¹⁰¹ — Иако је навео и високо оценио Леваковићев спис, Томић је сматрао као фалсификат „Састанак и договор српских главара у Кучима“; одбацио је и дело Сајфридово, иако је и оно снажно потврђено и Леваковићевим списом.

На крају навођења доказа у прилог своје тезе, Томић је за Вацликово дело „*La souverainité de Montenegro*“ изјавио да претставља „узалудан труд“, јер је Вацлик тврдио да је Црна Гора била непрестано у непријатељству с Турцима, да Porta није никад располагала Црном Гором као себи инкорпорираном државом, да није никад била заједно с Турском, да није плаћала харач, итд.¹⁰² Наведени документи пак јасно показују ко је ближи истини — Вацлик или Томић,

Ако се питање харача и формално међународноправно признање узима као основни критериј да би се доказала потчињеност Црне Горе Турској, зар се не може тврдити да је и Дубровник био саставни део Турске, онај исти Дубровник о чијој су слободи певали песници, а који је пак редовно Турцима плаћао харач и био им увек лојалан, испољавајући понекад своје „непријатељство“ само ћутљивим и немоћним бесом и ситном шпијунажом каква је одговарала психологији његових трговаца? Колика је ту разлика између Дубровчана и црногорских и северноалбанских племена, за која неки пошто-пото хоће да покажу да су била потчињена Турцима! Плаћање харача вршило се понекад и у XVIII веку, па ипак је тешко на основу тога тврдити да је тада Црна Гора била турска провинција.

У XVIII веку је положај Црне Горе био јачи и услови за њен опстанак као независне државе постали су бољи, јер се тада на Балкану све више осећа утицај Аустрије и Русије и ка овој последњој окрећу се цетињске владике. То је пак изазвало реакцију Млетачке Републике и католичке пропаганде и Змајевић је успео да осујети план руског изасланика Милорадовића и владике Данила о заједничкој акцији Црногораца и Климената.¹⁰³ Је ли то био разлог што је Ода-Верди паша дозволио у Албанији слободан рад толико компромитованим католичким мисијама? Је ли оваквим чиновима и сталним старањем да не падну у шизму католичка пропаганда спречила славизацију северноалбанских племена и спасла њихову националност која је била, на пример код Климената, на добром путу да нестане, јер су они, окружени српским „шизматичима“, употребљавали у званичној преписци са Млечанима српски језик, а у Брдима признавали вођство православних Куча? То су све питања на која се засада не може дати јасан одговор. Па ипак крајем XVIII века настала је

¹⁰¹ Исто, стр. 18—19.

¹⁰² Јован Н. Томић, *Политички однос...*, стр. 95.

¹⁰³ Јован Радонић, нав. дело, стр. 529—30.

највећа опасност по животни опстанак Црне Горе, кад је на полагај скадарског везира дошао лукави и талентовани Махмуд Бушатлија, велики војник и велики политичар који је учинио последњи покушај да Црна Гора постане и фактички провинција Скадарског санџаката. Поред завођења реда у пашалуку, укидања тешких намета, борбе против царских харачлија и потстицања планинских племена на пљачкашке походе ван Скадарског пашалука, најопаснији Бушатлијин политички потез за Црну Гору било је његово потпуно пристајање уз пропагандне мисије. У једном тренутку Црна Гора је тако изгубила свог вековног савезника у борби против Скадра, брдска северноалбанска племена. Католичка пропаганда је спасла живот Бушатлији, а брдска католичка племена постала су најодушевљенији присталице Бушатлије у последњем његовом походу против Црногораца.¹⁰⁴ Већ сама ова чињеница показује сав значај победе Петра I на Мартинићима и Крусима 1796 године. „Од овога времена почиње ново доба за Црну Гору“, пише с правом Вук Караџић.¹⁰⁵ Овом победом је крунисана вековна борба Црне Горе и дефинитивно осигурана слобода.

По Томићу, ослободилачка борба Црногораца почиње онда када они устају на оружје против Турака. То је по њему било тек од Морејског рата. Али примењујући тај критериј може се на основу млетачких докумената та борба пренети и у почетак XVII века. Зашто те и такве борбе не би могло бити и раније?

Млетачки документи за XVII век показују да се моментани политички односи Црне Горе и Брда према Турској не смеју уопштавати и изводити неки произвољни закључци. Ако су племена у једном тренутку признавала турску власт и служила у царској турској војсци, то никако не доказује да је њихов такав однос према Турској био *сталан*. Наведени документи и из Венеције и из Ватикана то потпуно јасно показују за XVII век, а на основу њих се може с добрим разлозима претпоставити да је слично могло бити и у XVI веку. — Поред потребе пажљивијег односа према подацима које за црногорску историју дају старији историчари, појављује се проблем племена, проблем који су највише обрађивали етнологи, а од историчара у последње време, изузев талентованог Бараде, највише и скоро једино Ђурђев. Проблем племена јавља се већ и при проучавању нашег Средњег века. Интересантно је питање какав је био однос централне српске владе према брдским и црногорским племенима.

У вези са организацијом племена, интересантно је и питање војвода. Ђурђев је сасвим правилно одбацио мишљење Глигора Станојевића о црногорским војводама, али је веома пробле-

¹⁰⁴ Мој рад о Бушатлији у *Историским записима*, књ. XIII, 1—2, Цетиње 1957.

¹⁰⁵ Нав. дело, стр. 36.

матично његово тврђење да је у Црној Гори у XVI и XVII веку војвода „дужност на султановом хасу“.¹⁰⁶ Ако је Црна Гора била продужетак наше средњовековне државе са свим њеним специфичностима и ако је била фактички самостална, што и јесте, није ли црногорски и брдски војвода само продужетак нашег средњовековног племенског војводе (чија се улога у политичком животу државе нарочито лепо види у Босни), без икакве, или у најмању руку без икакве битне везе са турским чиновником на царском хасу. — Црна Гора нити је била турска провинција ни царски хас, она је продужетак средњовековне Зете и фактички слободна, онако како говори народно предање и старији историчари који су много ближи истини но такозвана критичка школа која је, одбацив све што јој не иде у прилог, узела поједине моменте из црногорске историје који су били засновани на исто тако појединим исечцима из докумената, и неконтролисано их уопштила.

---

¹⁰⁶ Бранислав Ђурђев, *Турска власт у Црној Гори*